Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

त्रयोदशे वर्षे] मार्गशीर्ष-पौष माघ-फाल्गुन-पूर्णिमाः १९९४ [६-७-८-९ संख्याः



रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको

महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

विषय सूची

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सूर्योदयः।

त्रयोदशे वर्षे | मार्गशीर्ष-पौष-माघ-फाल्गुन-पूर्णिमाः १९९४ | ६-७-८-९ संख्याः

सम्पादकीया अभिप्रायाः।

स्वाधीनता।

—:o:—

शीर्षदेश-निहितशब्दोऽयं, भाषान्तरप्रचलितशब्दविशेषप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकतया गृह्यते व्यवह्रियते च ताद्रूप्येण बहुभिरित्येवं तल्लिप्सया रत्नाजिहीर्षया सागरगर्भप्रवेश मिव दुरत्ययमपि कर्म्म कुर्वन्ति केचित्, प्रशंसन्ति चापरेऽध्यवसायमेषाम्, प्रोत्साहयन्ति चान्ये, प्रवर्त्तयन्ति च प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा भूयांसः। तदेवमवस्थायां तस्य खलु स्वाधीनताशब्दस्यार्थविचारः प्रस्तूयते। तथा हि समासनिष्पन्नोऽयं शब्दः, यस्मिन् विगृहीते पदद्वयं गम्यते स्वस्याधीनतेतिविभक्तेः पदत्वमनङ्गीकृत्यैव द्विपद्यभिधानमेतत्। तत्र स्वपदमधीनतापदं चेति पदद्वयस्याद्यमात्मवाचकमात्मीयवाचकं वा ? न प्रथमः, अधीनतापदस्य नियम्यतार्थकतया तदसम्भवात्, सिद्धसाधनाय प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च,—यदि नाम स्वमात्रनियम्यत्वं तन्न कथमपि घटते समाजनियतस्थितिकानां मानवानाम्, यदि तु स्वपरसाधारणीनियन्तृता स्वस्मिन्नपि वर्त्तत इति समाज नियम्यानामपि भवत्येव स्वनियम्यत्वमित्युच्यते तदा कस्य तावदद्य नास्ति स्वाधीनता यदर्थं महान् प्रयत्नः क्रियते, शयनासनादिषु चिन्तनविशेषे च सर्वेषामेव स्वनियम्यताभिमानात् नहि लब्धलाभो वा पिष्टपेषणं वा प्रेक्षावद्भिरिष्यते, दूरमास्तां तदर्थं प्रयत्नः।

द्वितीयस्तु कथंचिद्भवितुमर्हति यद्यात्मीयत्वं भारतीयत्वेन गण्येत, प्रकारान्तरञ्च विकल्पभेदभिन्नस्वरूपं सिद्धसाधनासम्भवादिदोषैः कवलितमिति तज्जल्पनं वृथैव।

अथ भारतीयाधीनत्वं भारतीयराजविशेषाधीनत्वं भारतीयगणाधीनत्वं वेतिजिज्ञासायामन्यपक्षमेव बहुमन्यन्ते राजनीतिनिष्णाततया प्रख्याताः पुरुषधौरेयाः;

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याचक्षते च जनताप्रतिनिधि-परिकल्पिता सभैव नियन्त्री भवतु सर्वथा भारतीय-प्रजानां, सैव स्वाधीनता लिप्स्यते, तादृगेवार्थः स्वाधीनताशब्दस्येति चेदायातं नामार्थसंग्रहादेव भारतीयेतरनियम्यत्वं, नहि भारतीयव्याकरणकोषादिभ्यः स्वाधीनताशब्दस्य तादृगर्थः स्वरसतः पर्य्यवस्यति, लक्षणाश्रयस्तु भारतीयेतरव्यवहृतशब्दार्थानुकारः; अनुकारश्च नियम्यत्वविशेष एव। यथा हि नियम्यो नियन्तुः स्वापेक्षया प्राधान्यं सर्वथाभ्युपैति तथैवानु कर्त्तानुकार्य्यस्य; विशेषस्त्वेतावान् नियम्यो नियन्तुः प्राधान्यं वाचा प्रकाशयन् सत्याश्रपैति, अनुकर्त्ता पुनरनुकार्य्यस्य प्राधान्य मन्तर्निगूढमभ्युपगच्छन्नपि वचसा साम्यमुद्घोषयति मनसा द्वेष्टि च विशेषेण। इदञ्च बाह्याभ्यन्तर भावमूलं जैह्म्यं सोऽपि वैदेशिकानुकार एव, यच्चगण-संघटनं तन्नेतृत्वं च तदुभयं परानुकारं परशासनानुगामिताञ्च स्पष्टी करोति। यया पद्धत्या परेषां गणसंघटनं नेतृत्वं च भवति, कपट प्रधाना सा पद्धतिरविचारित-मेवोपादीयते, क्वचिद्धनमात्रया क्वचिच्चवाग्विशेषेण क्वचित् प्रियाश्वासन-या प्रायेणचाशा प्रशस्तितत् पूरणसमयेन च गणाः सन्तोष्यन्ते चावर्ज्यन्ते च, भारतेतरदेशप्रचलितेयं पद्धतिः सात्रापि गृह्यते, परं तत्र यावान्, कपटः, ततः-शतगुणोऽत्र प्रजादशानुबन्धी समालम्ब्यते, तत्र कपटोऽपि कियतांशेन सत्यः, अत्र तु मिथ्यामात्रप्रतिष्ठः। तत्र कपटस्यासति सत्यप्रच्छादने नेतॄणां पतनम्, अत्र तु ते जनतायाः प्रमादालस्यापघातेनाज्ञतया च तन्मतविरुद्धं स्वाभीप्सितमबाधमाचरन्ति। अत्रोदाहरणं बाल्यविवाहनिरोध विधिर्जाज्वल्यते। नच तेन गणनेतृत्वं हीयते। येषां प्रयत्नेन तादृशराजविधिः संघटितो दृढतरीक्रियते च, त एव जनतायामाप्तपुरुषैः प्रचारयन्ति, "मया-बहुधा कृतेऽपि प्रातिकूल्ये तदनुकूलमताधिक्येन प्रवर्त्तितोऽयं विधिरिति"। विश्वसिति च निरक्षरा जनता मिथ्यारचनामिमां सत्यत्वेन। वार्त्तापत्रपाठनिपुणजन-प्रायायां वैदेशिकजनतायामेवं प्रतारणं न सम्भवति। तस्मादुच्यते सैव पद्धति रिह हि भारते ततः शतगुणकपटप्रधानतयाश्रीयते। ततश्चानुकारो वा नियम्यत्वं वा परेषामनभ्युपगम्यमानमप्यञ्जसा वरीवर्ति। तदेवं स्वाधीनताशब्दः पराधीनानां पराधीनतातिरेकार्थपरत्वेन पर्य्यवस्यतीति विमृशन्तु धीमन्तः।

——:*:——

संस्कृतज्ञानां संघटनाभावः।

सम्प्रति काशीस्थ-संस्कृत-परीक्षासमयः समुपस्थितो विद्यते। अत्र परीक्षायामागन्तॄणां पञ्चदशसहस्रतोऽपि अधिकैव संख्या भवति छात्राणाम्।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

परन्तु संस्कृत-च्छात्राणां संघटनं सुदृढन्तु दूरे तिष्ठतु, विद्यते एव नहि, येन ते स्वीयं परीक्षापाठ्यपद्धतिदोषं दूरीकृत्य तत्रोन्नतिप्रकारं चिन्तयेयुः । श्रूयते काशीस्थ-गवर्नमेंट-संस्कृतकालेज-परीक्षाध्यक्षस्य निरीक्षकमहोदयस्य च कार्य्यालयतः संस्कृत-विद्यालयाध्यक्षैः तदध्यापकैर्वा सह यः पत्रव्यवहारो भवति, स संस्कृत-भाषायां न भवति, किन्तु इंग्लिशभाषायां भाषान्तरे वा भवति । येन संस्कृतज्ञानां विदुषां छात्राणां तदध्यक्षाणां वा महदसौकर्य्यं भवति । संस्कृत-परीक्षाया उत्तीर्णताज्ञापकं पत्रं (गजेट) पूर्वं इंग्लिशभाषायां निःसरतिस्म । परन्तु तत्र वर्तमान-रजिष्ट्रार-महोदयानां कृपया परिवर्तनं जातं विद्यते । इदानीं तु हिन्दीभाषायां तत् पत्रं प्रकाश्यते । तत्रापि संस्कृतभाषा स्यात्तर्हि संस्कृतविदुषां छात्राणाञ्चाधिकं सौकर्य्यं स्यात् । यतो हि गुर्जरप्रान्तीया अपि विद्यालयास्तत्र परीक्षायां सम्मिलिता भवन्ति । तेषां कृते हिन्दीभाषापेक्षया संस्कृत-भाषायामधिकं सौकर्य्यं स्यात् । परन्तु संस्कृतविद्यालय-निरीक्षकमहोदयानां कार्य्यालयतः गवर्नमेंट-संस्कृतकालेज-परीक्षाबोर्ड-कार्य्यालयतो वा संस्कृतविद्यालयाध्यक्षै विद्यालयाध्यापकैर्वा सह पत्रव्यवहारादि कृत्यन्तु सुतरां संस्कृत-भाषायां समुचितं प्रतिभाति । संस्कृतज्ञैः सह संस्कृतभाषायां पत्रव्यवहारो न भवेत्, किन्तु इंग्लिशभाषायां भाषान्तरे वा भवेदिति महद्दुःखास्पदम् । येन संस्कृतज्ञा विद्वांसः छात्रा तद्विद्यालयाध्यक्षा वा तत्पत्रपाठनार्थमितस्तत आहिण्डमाना इंग्लिशभाषाभिज्ञं जनं सम्मार्गयेयुः । यदि संस्कृतभाषायां पत्रव्यवहारो भवेत्तदा संस्कृतज्ञानां महत् सौकर्य्यं स्यात् । तेषां संस्कृतभाषायां पत्रव्यवहाराभ्यासोऽपि वर्द्धितः स्यात् । संस्कृतविद्यालय-निरीक्षकमहोदय-कार्य्यालयस्य संस्कृत-परीक्षाबोर्डकार्यालयस्य च गौरवं स्यात् । यतश्च संस्कृतज्ञानां परीक्षा-सम्बन्धि सर्वमेव कार्य्यजातं संस्कृतभाषायामेव जायमानं समुचितं भवति । अन्यच्चेह काशीस्थ-राजकीय-संस्कृतपरीक्षाऽवेदनपत्राणि तत्प्रमाणपत्राणि सर्वाण्यपि संस्कृतभाषायामेव भवेयुश्चेत् संस्कृतज्ञानामधिकं सौकर्य्यं स्यात् । यतो हि संस्कृतभाषामधीत्यापि तत्र भाषायां व्यवहाराभावो यद्दृश्यते स दोषस्तु सर्वथा दूरीकृतः स्यात् । तस्य कर्मणः सम्पादनाय राजकीयकार्य्यालये संस्कृतज्ञानां विदुषां सन्निवेशोऽपि स्यादतश्च सम्प्रति सर्वथा संस्कृतज्ञानां संघटनमावश्यकं विद्यते । विना संघटनं किमपि कार्य्यं सम्पादितं न भवतीति विदन्तोऽपि संस्कृतज्ञा विद्वांसो वा छात्रा वा न चेतयन्त इति संस्कृत-भारत्या महद्दौर्भाग्यमेतत् । "संघे शक्तिः कलौ युगे" इति संस्कृतोक्तिमासाद्य

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सम्प्रति सर्वेऽपि कृषकाः यन्त्रकर्मचारिणः, वस्त्रव्यवसायिभृत्याः, पाचकाः, भूमिपतयः, घृतापणिकाः, धान्यापणिकाः, ताम्बुलिकाः, शौचिकाः सर्वेऽपि संघटनं कर्तुं सन्नह्यन्ति। परन्तु सर्वतोऽपि पृष्ठगा इमेऽस्माकं संस्कृतज्ञा विद्वांसश्छात्राश्च कर्णे तैलं दत्वा घोरनिद्रायां पतिताः सन्ति। न जाने कदैषां निद्राभङ्गो भविष्यतीति कालात्मा भगवानेव वेत्ति। वयन्तु ब्रूमो यत् साम्प्रतं संस्कृतविद्यालयाध्यक्षैरध्यापकै विद्यार्थिवर्गैश्च गवर्नमेंट संस्कृतकालेजाध्यक्षमहोदयस्य सन्निधाने पत्रद्वारा स्वमतं प्रकाशनीयम्, येन तेषां ध्यानं विषयेऽस्मिन् समापतितम् भवेत्। (स० सं०)

शोकप्रकाशः।

श्रीमन्तः स्वर्गीयाः पं० काशीनाथशास्त्रिणो हि प्राचीनसंस्कृतशिक्षापद्धत्याऽधीतसर्वसंस्कृतवाङ्मया महामहाध्यापका आसन्। एतेषां व्याकरणे वेदान्तशास्त्रे चास्खलितप्रतिभानमासीत्। शिष्याणामध्यापनावसरे इमे पुस्तकमदृष्ट्वैवाखिलानपि विषयान् अध्यापयन्तिस्म। एते हि पूर्वं हरद्वारकांगड़ी गुरुकुलेऽध्यापका आसन्, पश्चाच्च गृहीतावकाशा इह काश्यामागत्य स्वीये ब्रह्मविद्याविद्यालये आजीवनमध्यापनमेव कुर्वन्तः श्रीविश्वनाथसन्निधौ स्वीयमन्तिमं समयं यापयन्तोऽग्रहायनेऽसितपक्षे नश्वरं शरीरं विहाय कैलासवासमधिगताः।

एतेषां विद्वांस आत्मजाः सन्ति। तत्र सर्वज्येष्ठाः श्रीमन्तो हरिनाथ शास्त्रिणः काश्यामेव गोयनका महाविद्यालये धर्मशास्त्रस्य प्रधानाध्यापकाः सन्ति। रघुनाथशास्त्रिणश्च ब्रह्मविद्यापाठशालायां वेदान्ताध्यापकाः सन्ति। अपरे च गृहकार्य्ये व्यापृताः सन्ति।

एतेषां विचारोऽतीव परिष्कृत आसीत्। ऐहिकाभ्युदयसम्पन्नानामेषां शिष्या अपि भूयांसः सन्ति। इत्थं सर्वथैहलौकिकमभ्युदयमासादितवताम् अवसाने च काश्यामिह श्रीविश्वानाथ-सन्निधौ स्वीयं नश्वरं कलेवरं विजहताममृतं पदमासाद्य, कैवल्यमश्नुवानानां तेषां विषये किं वक्तव्यं विद्यते, केवलं वयमेव काशीस्था विद्वांस एवम्भूतै र्दीव्यतेजोभिर्विरहिताः शोच्या जाताः। साम्प्रतम् उदयनाचार्य पद्यमेवास्माकं दृष्टि-पथं सर्वथा समायाति—

"ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम्" [यतो हि सम्प्रति विकृतेऽस्मिन् काले न कोऽपि एवम्भूतानां विदुषां स्थानपूरको दृश्यते। सर्वथामरभारती

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भारतरत्नैरीदृशैर्विद्वद्भिर्विरहिता विकलान्तःकरणा विलपति । वयमपि कियद्भिरेभिरक्षरैस्तेषां स्मृतिश्रद्धाञ्जलिं समर्पयन्तो विरमामो विस्तरादिति ।

—— :※: ——

व्याख्यानवाचस्पतयः पण्डित दीनदयालुशर्माणः ।

महानुभावा इमे रोहतकमण्डले झज्झरग्रामाभिजना आसन् । एषां सनातनधर्मसेवा भारते प्रसिद्धा विद्यते । स्वजीवनमेभिः सनातनधर्मसेवायामेवातिवाहितम् । यदा हि भारतेऽस्मिन् आर्य्यसमाजमतप्रवर्तकानां स्वामिदयानन्द सरस्वतीमहोदयानामान्दोलनम् महता समारम्भेण प्रचलितमासीत्तदानीमेभिरेव महोदयैःसर्वतोऽस्मिन् भारते ग्रामं ग्रामं सनातनधर्म-संरक्षणाय महदान्दोलनं सञ्चालितमासीत् । श्रीभारतधर्म महामण्डलप्रतिष्ठापने एषामपि साहाय्यं स्तुत्यमासीत् । श्रीमताम् स्वामिपादानां श्रीज्ञानानन्दजीमहाराजानां दक्षिणहस्तस्थानीया इमेऽपि तदासन् । द्वारवङ्गाधिपतीनां महाराजानां श्रीरमेश्वरसिंहमहोदयानां साहाय्यमासाद्यामीभिः सर्वत्र भारते प्रधावंप्रधावं सनातनधर्मस्य शङ्कराचार्य्यादिभिः प्रतिष्ठापिताः प्राक्तनाः स्तम्भा ये आर्य्यसमाज प्रवर्तकानुयायिभिः व्याख्यानवात्यया पात्यमाना इवासन् ते पुनः स्थिरीकृताः ।

भारतस्य प्रधानतमेषु,-कलिकाता-मुम्बापुरी-कराची-लवपुर-काशी प्रयाग-पुष्पपुरादि-नगरेषु सनातनधर्म महासम्मेलनादि कृत्यं विधायं विधायं स्वव्याख्यानमहावायवास्त्रेण तदानीन्तनाधार्मिकमेघमण्डलमेभिरेव महामहोपदेशकैर्निरस्तमासीत् ।

किम्बहुना एतेषां व्याख्यानामृतं पायं पायं तृप्तैस्तदानीन्तनै र्धार्मिकप्रवरैर्नरपतिभिः श्रीमहामण्डलपदाधिकारिभिश्च समेत्य श्रीमहामण्डलतो व्याख्यान वाचस्पतिरिति पदवी एभ्यः प्रदत्ता आसीत् । एषां सर्वत्रैव धार्मिकराजवर्गेषु महानादर आसीत् । श्रीयुतमदनमोहनमालवीयमहोदयानां महती श्रद्धामीष्वासीदिति । इत्थं शरीरेण वाचा मनसा च सनातनधर्मसेवामेवाजन्म कुर्वतां सर्वथा प्रशस्यानां पवित्रचरितानां तेषां वाचस्पतिमहोदयानाम् अतिवृद्धावस्थायाम् अन्तिमे वयसि योग्यतमयोः स्वात्मजयोः समक्षे सुखेन संसारलीलाऽवसानं जातमिति । एतेषां वियोगेन सनातनधर्मस्य हिन्दुजातेश्च महती हानिः संवृत्ता । वयं श्रीकाशीविश्वेश्वरादेभ्यः शान्तिप्रदानं तत्परिवारेभ्यश्च तद्वियोगसहनधैर्य्यप्रदानञ्चाभ्यर्थयामहे । (स० सं०)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

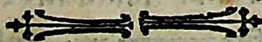
Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

एकस्य विदेशीयसंस्कृतविदुषः—

संस्कृतस्य व्यवहारिकता–सम्पादनसम्बन्धे महत्त्वपूर्णं भाषणम् ।

ट्रावन्कोरस्य राजधान्यां त्रिवेन्द्रमनगरे अखिलभारतीय ओरियन्टल-कान्फ्रेन्सस्य सभापतिपदमलङ्कुर्वाणा आक्सफोर्डयूनिवर्सीटीस्थाः महाध्यापकाः प्रोफेसर श्री डा० एफ० डब्ल्यू० टामस सी० आई० ई० महोदयाः स्वकीय-वक्तृतायां संस्कृत-सम्बन्धे निम्नाशयं व्याख्यानं चक्रुः ।

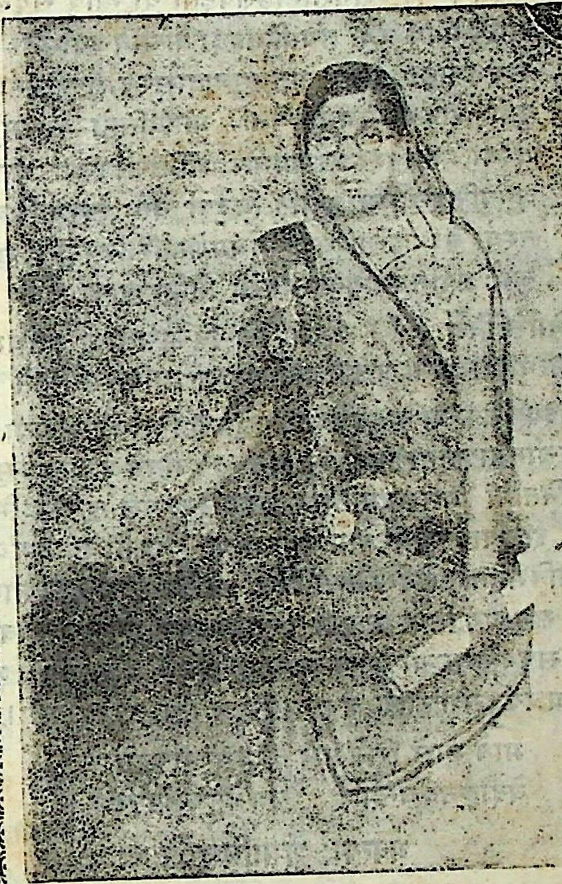
"संस्कृतस्य साधारणसाहित्यिक-भाषात्व-सम्पादनस्योद्देश्यं सर्वथा निराशाजनकमेवास्तीति नाङ्गीक्रियतेऽस्माभिः । संस्कृतभाषयाऽन्वेषणकार्ये सुमहत्साहाय्यं मिलति । विशेषतो भाषाविज्ञानसम्बन्धिनि ऐतिहासिके च अन्वेषणे तु संस्कृतं नितरां साहाय्यं वितरति । एष सिद्धान्तः सम्प्रति सम्भवतोऽवश्यमङ्गीकरिष्यते यत् मानवकल्याणसम्पादिकाया उच्चशिक्षायाः प्राप्तये भारते संस्कृतभाषाया ज्ञानमनिवार्यं भविष्यति । ये भारतीयाः सामाजिके, साहित्यिके, ऐतिहासिके च विषये प्रवृत्ताः सन्ति तेषां कृते इदमनुचितं भविष्यति यदि ते संस्कृतं न जानीयुः । यतः संस्कृतभाषयैव तस्याः परिस्थितेः सम्यक् ज्ञानं भविष्यति । अस्मिन् देशे प्रान्तभेदात् बह्वयो भाषाः सन्ति । परन्तु यदि देशोऽयमेको वर्तते तदाऽधिकं सरलत्वं सम्पाद्य संस्कृतमेव साधारणभाषा-स्थानमलङ्कुर्याच्चेदनुचितं न भविष्यति । एकशताब्दीतः पूर्वमेव डा० वेलन्टाइ-नेन एवं तस्य सहयोगिभिश्च प्रमाणितमेतत्काश्यां यत् आधुनिकावश्यकताः समस्ता अपि संस्कृतभाषया पूरयितुं शक्यन्ते । अग्रे तैरुक्तं यत् संस्कृतस्य सर्व-साधारणभाषात्वसम्पादने किमपि काठिन्यं नास्ति । लाभाश्च बहवः सन्ति । एतेनैकस्तु अयं महान् लाभो भविष्यति यत् मध्येशियादेशेन पूर्वैशिया-देशेन च सह भारतीयानां मेलनं भविष्यति । यतस्तेषां देशानां धार्मिकसाहित्य-स्याधारः संस्कृतमेवास्ति" ।



CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

❀ अभिनन्दन-पत्रम् ❀



श्रीमत्या अग्रसेनकुलकैरवकलाधरकलायाः 'सरस्वती' 'अभिनवभारती' 'विद्यानिधि' सनातनधर्मकेशरिणीत्यादिविविधविरुदावलिविराजमानाया निखिलशास्त्राम्भोनिधिपारङ्गमायाः समासादितानेकस्वर्णपदकाया विदुष्याः

कुमार्याः श्रीनिर्मलादेव्याः

करकमलयोः सादरं समर्प्यते]

वादव्यूहविधानमान-महित-प्रत्यर्थिसार्थभराड्-
गर्वोत्काषिसुतर्ककर्कशनखा या सिंहिनीव (?) ध्रुवम् ।
या नानागमतीर्थप्रीतिरचितस्नानावलीनिर्मला,
सेयं कम्रकलाकलापकुशला बालामला 'निर्मला' ॥१॥

मीमांसामननेन मांसलमतिः सांख्येषु संख्यावती ।
व्याकृत्यामतितीव्रबोधवितति: काव्ये सुप्रज्ञावती ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रत्यग्रप्रतिभाप्रभावविहितप्रत्यर्थिशङ्काहतिः ।
जीयाद्वैश्यवरस्य कीर्तिमहती धन्या वरा सन्ततिः ॥२॥

दुर्गम (?) दर्शनशास्त्रपूर्णपटुता या स्त्रीषु संदुर्लभा,
सापि प्रापि यया नयाहितहृदा प्राचीनचर्याभृता ।
सेयं "सङ्घवि" वंशजातयमुनादासस्य लक्ष्मीवतः
पुत्री वैदिकधर्ममर्मविवृतौ प्राप्तप्रतिष्ठा भृशम् ॥३॥

यस्या धर्मपरायणत्वमतुलं गीर्वाणवाण्यां परा,
व्युत्पत्तिश्च चमत्करोति विदुषां चेतः प्रसह्याधिकम् ।
तस्या वैश्यकुलाब्धिकौस्तुभमणेर्नास्तिक्यदण्डे सृणेः
कुर्मः स्वागतमत्युदारमनसः श्रीनिर्मलाया वयम् ॥४॥

श्रीनिर्मले विद्ध (?) त्कञ्जपुञ्ज-विकासभानो धृतधर्मभक्ते ।
त्वमित्थमेवादधती प्रसारं निलिम्पवाण्याश्चिरजीविनी स्याः ॥५॥

अयि वैश्यकुलकन्या कुमुदकलाकरशुकले निर्मले ! भवत्या हि सुकुमार-यापि सत्या प्राचीनमादर्शमालम्ब्य यो नाम व्यधीयत प्रयासः सुरभारतीसम-ध्ययने, स हि नितान्तं प्रशंसनमतिशेते धर्मग्रसनव्याले करालेऽस्मिन् विशेषतः कलिकाले । ईदृश्यामल्पीयस्यामव्यवस्थायां नैकविधवाङ्मयज्ञानसम्पादनं यद्भवत्यावलयापि महता बलेन समन्वष्ठीयत, प्रबलेन रयेण प्रवहमान (?) मधार्मि-कता प्रभञ्जनं सहुङ्कारं तिरस्कृत्य च यत्समाचर्यते भगवती जीवमात्रहितैषिणः सनातनधर्मस्य सपर्या, ताभ्यां बलादावर्जितस्वान्तैरेवास्माभिः शुभाशंसनमिदं सादरं सप्रेम सप्रश्रयं साशीराशि च यथायथं भवत्यै सम्प्रदीयते ।

माघे मासे सिते पक्षे दशम्यां गुरुवासरे ।
वेदाङ्कनवचन्द्राब्दे पत्रमेतत्समर्पितम् ॥

भवत्याः शुभाभिलाषिभिः

म० म० अनन्तकृष्ण शास्त्री	हाराणचन्द्र भट्टाचार्यः
म० म० दुर्गाचरण सां० वे० तीर्थः	नारायण प्रसाद आ० आचार्य
म० म० योगेन्द्रनाथ तर्क वे० तीर्थः	तारानाथ तर्कतीर्थः
म० म० सीताराम शेडे शास्त्री	कालीपद तर्काचार्यः
आ० म० म० भागीरथ स्वामी आ० आचार्यः	सीतारामामिश्र पंचतीर्थः
मि० र० नन्दलाल हकीम कानोडिया—	नारायणचन्द्र स्मृतितीर्थः
वै० रा० सोमदत्तशर्मा आ० आचार्यः	रामचन्द्र मिश्र आ० आचार्यः
वै० रा० श्रीराममिश्र (एम० डी० वाग्रो)	रामकुमार झुन्झुनूवाला
रा० वै० यशवन्तराय जैनरत्न	रामरत्नगोपाल झुन्झुनूवाला
वै० रा० कृष्णदत्तशर्म आ० आचार्यः	श्री स० ध० अग्रवालसदस्याः
कलकत्ता पण्डित सम्मेलन सदस्याः ।	श्रीसनातनधर्म मण्डल सदस्याः ।
[कलिकातायाम् ता० १०-२ ३८ ई०]	इत्येतैः ।

—:*:—

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वेदपुराणयोरेकवाक्यता।

निबन्धा–पण्डित दीनानाथ शर्मा शास्त्री सारस्वतः
मुलतानस्थ-सनातन धर्म कालेजोपाध्यक्षः।

(क्रमागता)

अधुना परमात्मन आह्वान-नैवेद्यादिके वेदमन्त्रा उपस्थाप्यन्ते—'श्रुधी न इन्द्र! ह्वयामसि त्वा' ऋ० ६।२६। १ इतीन्द्रस्याऽऽह्वानम्। ये (दयानन्दादयः) कथयन्ति यस्मिन् पुस्तके सर्व्वव्यापकस्य परमात्मन आह्वानं विसर्ज्जनं वा वर्त्तते, तत्पुस्तकमवैदिकम् इति, ते इममाह्वानमन्त्रम् 'ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम्' अ० १९।७१।१ एतदादिकमन्त्रञ्चाऽवैदिकमुपोद्बलयन्तु। मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे' ऋ० १।१०१।५ अस्मिन् मन्त्रे 'आर्य्याऽभिविनये, स्वामिनाऽपीश्वर आहूतो मैत्रीकरणाय; किं स तस्माद् दूरेऽविद्यत-यत्स आहूतः—इति स्वामिन एव प्रश्नः स्वामिन एवाऽत्र गलबन्धं करिष्यति, अत्रोष्ट्रलगुड न्यायः सार्थक्यमभजत्, उष्ट्रेणैवोह्यमानेन लगुडेन तत्प्रहारः, यतः स्वामिना परमात्माऽत्राहूतो मैत्रीकरणाय। 'यत्र वा अदो देवता आवाहयति' शत० १।७।३।१३। 'मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे विभजामि भोजनम्' ऋ० १०।४८।१ ये ब्रुवते-किं परमात्मनः पार्श्वे भोजनादिकमपि नाऽस्ति, यद्वयं तस्मै भोजनादिकं समर्प्पयाम। ते एतदादिकमन्त्रान् पश्यन्तु। अस्याऽर्थः—अहं दत्तवते पुरुषाय भोजनं ददामि, अस्य मन्त्रस्य ऋषिरपि इन्द्रो वैकुण्ठः, देवतापि च स एव। 'इममिन्द्र! प्रति हव्यं गृभाय, सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः' अथर्व्व० १९।४२।३ गृभाय-गृहाणेत्यर्थः, इतीन्द्राय हव्यदानम् 'सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः' ईदृशीं वैदिकाऽऽशिषं ब्राह्मणा यजमानाय ददति। सोममिन्द्राबृहस्पती! पिबतं दाशुषो गृहे' ऋ० ४।४९।६ इति देवाऽग्रे सोमपानाय प्रार्थना, या मूर्तिपूजाया एकमङ्गम्। 'एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत, पिबाति सोम्यं मधु' साम० ऐन्द्र० ४।४।६ इति सोमदाने इन्द्रकर्तृकपानमपि निर्दिष्टम्, एतेन मूर्त्तिपूजायां नैवेद्यदानं वैदिकमिति ध्वनितम्। एषाऽन्या वार्त्ता, यद्-दत्तवस्तुनः परिमाणन्यूनता न भवेत्, परं परमात्मा तत्सूक्ष्मांशममृतमवश्यमुपादत्ते, अतएव छान्दोग्ये—'एतदेवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' छा० ३।६।१ तदुदाहरणे मधुमक्षिका-पीतकुसुमं द्रष्टव्यम्, मधुमक्षिकया कुसुमपरिमाणन्यूनता नजायते अत एव वेदे—'सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः। पवित्रवन्तो अक्षरन्

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

देवान् गच्छन्तु वो मदाः' अथर्व्व २०।१३७।४ अत्र हरितानां सोमाक्तं मदो देवान् गच्छतीति विशदितम्। 'य एक इद् विदयते वसु मर्ताय दाशुषे' साम० ऐन्द्र० ४।४।६ इति दातुर्मनुष्यस्य अधिसन्निधि सन्निधि-(वसु-) सन्निधिर्भवति परमात्म कर्तृकः—इति वेदोऽभिधत्ते। 'ततो ददाति दाशुषे वसूनि' साम० आरण्यक० अत्रेन्द्रो देवता, प्राग्वदेवाऽभिसन्धिः। नमः सिकत्याय प्रवाह्याय च नमः कि ँ शिलाय' यजुः १६।४३। 'नमस्तेऽस्त्वश्मने' अ० १।१३।१ इत्यश्मनो नमस्कारः। 'शर्कराः सिकता अश्मानः......उच्छिष्टे संश्रिता श्रिता' अ० ११।७।२१ इत्यश्मनोऽपि परमात्मनि स्थिति ँ प्रतिपादिता, तेनाऽसावपि वन्द्यः। स्वा० दयानन्देन 'पीठ के मध्य हाड़ में मनको स्थिर कर अपने आत्मा और परमात्मा का विवेचन करके परमात्मा में मग्न हो के संयमी होवे' इति द्वि० सत्यार्थ प्र० पृ० १८८ इति प्रकारान्तरेण मूर्तिपूजा स्वीकृतैव। 'रीढ की हड्डी' इत्यपेक्षया तु पवित्रत्वाद् ग्राव (प्रस्तर) मूर्त्तावेव ध्यान सम्यगिति तेन पक्षपातकलुषितधिया विचारयितुन्नाऽपारि, तथा च वेदे—'अयं ग्रावा पृथुबुध्नो वयोधाः पूतः पवित्रैरपहन्तु रक्षः' अ० १२।३।१४ इति ग्राव्णः ँ पूतत्वं राक्षसहन्तृत्वञ्च, स्वा० दयानन्दोऽपि वेदे ग्रावशब्दं प्रस्तराऽर्थं मनुते यजुः १।१५ मन्त्रे, यथैव तत्र ग्रावशब्दः, तथैवाऽत्रापि। 'आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमी घोषेण वक्षतु, साम० उत्त० २०।४।३।३ अत्र ग्राव्णः प्रस्तरस्य द्वारा इन्द्राय सोमप्रापणं निर्दिष्टम्, मूर्त्तिपूजनेऽप्येवम्।

संस्कारविधौ (स्वा० दयानन्दीये) ७४ पृष्ठे मुण्डने-'विष्णोर्द ँ ष्ट्रोऽसि, 'शिवो नामाऽसि स्वधितिस्ते पिता, नमस्ते मा मा हि ँ सीः' यजुः ३।६३, 'स्वधिते! मैन ँ हि ँ सीः' यजुः ४।१।११६ पृष्ठे—समावर्त्तनसंस्कारे 'ॐ प्रतिष्ठे स्थे विश्वतो मा पातम्' इत्युपानहौ प्रति ब्रह्मचारिकर्तृका रक्षाप्रार्थना, 'बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि' इति आतपत्रं प्रति प्रार्थना, निष्क्रमणसंस्कारे ६६ पृष्ठे—'यददश्चन्द्रमसि कृष्णं' इत्यादिमन्त्रं पठित्वा चन्द्राऽग्रेऽर्घ्यप्रदानम्, १६६ पृष्ठे—उलूखलमुसलाग्रे ग्रासस्थापनम्, १५२ पृष्ठे १३६ पृष्ठे—'यज्ञकुण्ड की परिक्रमा, प्रदक्षिणा करके, इत्यादौ सम्यङ् मूर्त्तिपूजा दृश्यते' उपानदपेक्षया तु प्रस्तरमूर्त्तावेव प्रार्थना श्रेयसी। क्षुरपूजामभिप्रेत्य केनचिदुक्तम्—'देवमूर्त्ति कभी न पूजें, पूजें छुरा जो नाइयों का। यही हाल संस्कारविधि में आर्य्यसमाजी भाइयों का'। अस्तु—

× ऋत्विजो यजमानायाऽऽशिषमाशासते, साऽस्मै सर्व्वा समृद्ध्यते' शत० १।५।२।९।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मूर्तिपूजनखण्डकसम्प्रदायो विशिष्टदिशि पूर्व्वस्यां पश्चिमायां वा परिमितस्थाने सन्ध्योपासनायै तिष्ठति । किं परमात्मा तस्यामेव दिशि, भवदध्युषितस्थानसीम्न्येव विद्यते, नान्यत्र ? यदि स सर्व्वव्यापकस्तर्हि भवन्तस्सन्ध्यावन्दनसमये इतस्ततो वम्भ्रम्यमाणाः सर्व्वतो वा स्वमुखं यौगपद्येन कुर्व्वाणा ॅ कथं न भवन्ति ? कथं भवद्भिः सीमितस्थान एव परमात्मोपासनायै स्थित्वा परमात्मा सीमित ॅ कृतः ? अत्र यदेवोत्तरं वादिभि ॅ प्रदीयेत, तदेवोत्तरं मूर्तिसम्मुखे परमात्मोपासनाया अप्यवसेयम् । शिष्ट प्रश्नोऽयं भवति, यद्-वादिनो मूर्त्तौ षोडशोपचारपूजनं न कुर्व्वन्ति, अयन्तु प्रकारभेद एव । सन्ध्यां समापय्योतिष्ठन्तोऽन्ते विशिष्टदिशं पूर्व्वां पश्चिमां वा प्रणमन्ति; विशिष्टदिशाया ॅ प्रणामोऽपि मूर्त्तिपूजैव, यदि ते वस्तुतस्तस्या विशिष्टदिश ॅ प्रणामं न कुर्व्वन्ति, किन्तु परमात्मानमेव प्रणमन्ति, दिशायाः साम्मुख्यन्त्वनिर्व्वाहात्; तर्हि तदेवोत्तरं मूर्त्तावपि ज्ञेयम् ।

आर्य्याभिविनये 'वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम्' ऋ० १।२।१ अत्र स्वा० दयानन्देन परमात्मा सोमरसं पायितः, 'पाहि' इत्यस्य 'पानकरो' इत्यर्थस्तेन कृतः; अयमपि मूर्त्तिपूजायां नैवेद्यदान-प्रकार इव । केचिदाग्रहग्रहिला दायानन्दाः 'पानकरो' अत्र मुद्राऽशुद्धिं मत्वा 'पालनकरो' इत्यर्थं कर्तुमुद्युञ्जते, येन मूर्त्तिपूजा न सिद्ध्येत्; अत्र च 'पा रक्षणे' धातु समामनन्ति; परं ते व्याकरणानभिज्ञा वेदे विकरणव्यत्ययं नो जानते; निरुक्तेऽपि एतन्मन्त्रस्थ 'पाहि' पदस्य 'पिब' इत्यर्थः स्वीकृतः; तेन दायानन्दा ॅ प्रत्युक्ता एव व्याजभाजः । कथञ्चित्तेषामाग्रहेणाऽत्र मन्त्रे 'पाहि' इत्यस्य 'पिब' इत्यर्थो नाऽपि स्वीक्रियेत; परं 'पिब' पदवन्तस्तु परश्शता मन्त्रा दृश्यन्ते; तर्हि तेषां व्याजस्य कियन्मूल्यम् ?' तत्र कतिचित् प्रदर्श्यन्ते—

'इन्द्र ! सोममिमं पिब' ऋ० १०।२४।१ 'आयाहि सुषुमाहित इन्द्र ! सोमं पिबा इमम्' ऋ० ८।१७।१ सुत ! इन्द्राय, विष्णवे सोम !' ऋ० ९।६३।३। 'पिब स्वधनवानाम्' ऋ० ८।३२।२० । 'इन्द्र ! पिब सुतानाम्' ऋ० ८।३२।१९ । 'इमं रातं सुतं पिब' ऋ० ८।३२।२१ । 'एन्द्र ! याहि पीतये' ऋ० ८।३३।१३ । 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनाऽऽदित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा । सजोषसा उषसा सूर्य्येण च सोमं पिबत मश्विना' भिन्नभिन्नदेवानां सोमपानमाचष्टे । 'इन्द्रा-विष्णू ! पिवतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा ! जठरं पृणेथाम्' ऋ० ६।६९।७ । 'हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योपयातम् । पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दधथो रत्नं विधते जनाय' अ० २०।१४३।४ अत्राऽश्विनौ देवते। 'एन्द्रस्य जठरं विश' साम० उत्त० ६।४।५ इति सोमस्य इन्द्रजठरे प्रवेशः प्रार्थितः, स विशेन्नो वा, परं तेन इन्द्रतृप्तेर्वैदिकत्वं सिद्धम्, तथा च – 'इदं वसो! सुतमन्धः पिबा, सुपूर्णामुदरम्' साम० उत्त० २।२।४।१ इतीन्द्राय सोमाऽर्पणेन तदुदरस्य सुपूर्णता प्रदर्शिता।

'सोमकामं हि ते मनः, अ० २०।११३।२ ये आचक्षते किं परमात्मपार्श्वे किञ्चिन्नाऽस्ति, यत् तस्मै दद्याम, ते इमं मन्त्रं, सोमे इन्द्रस्य कामञ्च पश्यन्तु। 'इन्द्र! सोमाः सुता इमे, तान् दधिष्व शतक्रतो! जठरे वाजिनीवसो!' अ० २०।२४।५ अत्र सोमस्य इन्द्रोदरे निधानमुक्तम्। 'इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे। उक्थेभिः कुविदागमत्' २०।२४।४ अत्रेन्द्रस्य सोमपानाय आह्वानम्, तदागमनञ्च प्रदर्शितम्। आर्य्यसमाजमते इन्द्रस्याऽर्थः—केवलपरमात्मा, सनातनधर्म्मिते देवविशेषः परमात्मा चेत्यर्थः, तेन मूर्तिपूजा, परमात्मन आवाहनं, तत्कर्तृकसोमपानं तदागमनञ्च वैदिकं सिद्धम्। ये प्रलपन्ति यत्-किं मूर्त्तौ प्राङ् नाऽविद्यत परमात्मा, यत्—तदाह्वानं कुर्व्वते तत्र भवन्तः? ते उक्तमन्त्रमननं कुर्व्वन्तु। यद्येवं न भवति, तर्हि वेदोऽप्यसत्यो मन्तव्यः। 'इन्द्र! जठरं नव्यं न पृणस्व' साम० उत्तरा० ५।७।२ तृतीयतृचे—सोमपानेन इन्द्रजठरपूर्त्तिर्दर्शिता, नव्यं न—इत्यस्य नव्यतरमित्यर्थः। एवम्—'आते सिञ्चामि कुक्ष्योरनुगात्रा विधावतु। गृभाय जिह्वया मधु' अ० २०।४।२, ऋ० ८।१७।५ अत्र सोमरसेनेन्द्रस्योभयपार्श्वयोस्तृप्तिस्सर्व्वाङ्गीणप्राप्तिर्जिह्वया मधुग्रहणञ्च निर्द्दिष्टम्। 'मधुमान् तन्वे तव' अ० २०।४।३ तन्वे-शरीराय सोम इति शेषः। 'सर्व्वे देवा अत्यायन्ति ये अश्नन्ति वषट्कृतम्। इमां जुषध्वमाहुतिमितो जयत माऽमुतः' अ० ११।१०।१४ इति देवानामागमनम्, वषट्कृतहविरशनञ्च स्पष्टं निर्द्दिष्टं वेदेन। एवं मूर्तिपूजासमये परमात्मा स्वनिवेदितं बलिं भक्षयेच्चेन्न वा भक्षयेत् तदुदरं तृप्येन्न वा तृप्येत्—इति त्वन्यत्, परं वेदस्तृप्तिं वक्ति, तेन वैदिकता सिद्धा देवेभ्यो बलिप्रदानस्य। अत एव तु हवनसमये 'इन्द्राय स्वाहे' त्यादि मन्त्रानधीत्य हव्यं क्षिपन्त्यार्य्यसामाजिका अग्नौ। इन्द्रादिक नामानि तन्मते परमात्मन एव, तर्हि तेऽप्यग्निमूर्ति द्वारा परमात्मने हव्यं समर्प्पयन्ति, अन्यथा को हेतुः 'इन्द्राय स्वाहा' इत्यादिमन्त्रपठनस्य?

मूर्तिपूजाखण्डकाः प्रष्टव्या यद्-भवन्तो यत्र तत्र चलन्त एव सन्ध्योपासनां कुतो न कुर्व्वते, कथमेकस्मिन् विशिष्टस्थले, विशिष्टदिशि च मुखं कृत्वा,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

उपविश्य चोपासनां कुर्व्वंते, किं यत्र तत्र भवन्तश्चलन्तो भवन्ति तत्र तत्र परमात्मा न व्याप्तो भवति ? किं परमात्मा तस्मिन् स्थल एव व्याप्नोति यत्र भवन्त उपविश्य सन्ध्यायन्ति ? अत्र यदुत्तरीष्यन्ति वादिनस्तदेवोत्तरं मन्दिरे मूर्त्तिसम्मुखमुपविश्योपासनाया भविष्यतीति निष्पक्षपातधिया विचार्य्यम् । एतावान् विशेषः—वादिनः सन्ध्यां कृत्वोत्तिष्ठन्त एव स्वोपविष्टस्थलाऽग्रे हस्तौ संयोजयन्ति परमात्मानमुद्दिश्य, सनातनधर्म्माणस्तु मूर्त्तिसम्मुखे नमस्कुर्व्वन्ति परमात्मानमुद्दिश्य—इति स्वयं सघंटनीयम् । वेदे प्रस्तरद्वाराऽपि परमात्मनोऽनुकूलता मता यथा—'अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा करोतु' साम० उत्त० ६।७।२ तृतीयतृचे, अस्याऽर्थः—अयं ग्रावा प्रस्तरः ते—इन्द्रस्य परमात्मनो मनः—चित्तम् अर्व्वाचीनं—मय्यनुकूलं कृणोतु-करोतु, वेदे 'ग्रावा' इत्यस्य 'पत्थर' इत्यर्थोऽपि भवति, तथा च स्वा० दयानन्देन 'बृहद्ग्रावाऽसि' यजुः १।१५ इत्यस्याऽर्थः--'बड़े पत्थर हैं' इति कृतः ।

'यामिन्द्रेण सन्धां समधत्था ब्रह्मणा च बृहस्पते ! तयाऽहमिन्द्रसन्धया सर्व्वान् देवानिह हुवे इतो जयत माऽमुतः, अ० ११।१०।६ इति देवानामाह्वानं प्रतिज्ञा च वर्णिता । 'यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' गी० ४।७—८ इति प्रतिज्ञा श्रीकृष्णस्य, तथैव इन्द्रस्याऽपि देवसध्रीचीनस्य तादृशा सन्धा—प्रतिज्ञा प्रतीयते, अन्यथा कथं वेदे तदाह्वानम् ॥ 'नार्य्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ऋ० १०।११७।६ अर्य्यमणमित्युपलक्षणमिदं--सर्व्वान् देवान् अर्य्यमादीन् न पुष्यतीति सायणः, एतेन पूर्व्वं देवेभ्योऽन्नादिकं समर्प्य तत एव स्वयम्भोक्तव्य मित्याशयः । एतदेव मनुरनुवदति—'देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग् भवेत्' मनु० ३।११७ 'अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचेदात्मकारणात्, म० ३।११८ एतदेवाऽभिप्रेत्य संस्कारविधौ १६८ पृष्ठे स्वा० दयानन्द ं पूर्व्वे 'इन्द्र' नाम्ना दक्षिणे 'यम' नाम्ना पश्चिमे 'वरुण' नाम्ना, उत्तरे 'सोम' नाम्ना च ग्रासान् स्थापयितुमादिदेश स्वाऽनुयायिनः; यद्यपि ते स्वाऽऽचार्य्यस्येमां कृतिमपि 'पोपलीला' मभिमत्य नोऽनुकुर्व्वन्ति ; इयं तेषां स्वकीयाचार्य्ये भक्तिर्नाम ।

'प्रवोऽर्चोप, साम० उ० ७।७।३।१ उप-समीपेऽर्चनं-पूजनमिन्द्रस्य निर्दिष्टम्, समीपता च मूर्त्तिपूजायाम्भवितुमर्हति । 'काममस्माकं पूरय प्रतिगृह्णाहि नो हविः, अ० ३।१०।१२ इति नैवेद्यदानेन कामनापूर्त्तिः । 'अप्सु धूतस्य हरिवः ! पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व, अ० २०।३३।१ हे इन्द्र !

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मनुष्यैरभिषुतं सोमं पीत्वा स्वोदरं पूरय । 'इन्द्रपीताँ, साम० उत्त० ६।१।२।८ इति सोमस्येन्द्रद्वारा पानं निर्द्दिष्टम्, एवं मूर्त्तिपूजायामपि दत्तनैवेद्यस्य परमात्मभुक्तत्वं ज्ञेयं वेदाऽनुमोदितत्वञ्च । 'विश्वमायुर्व्यश्नवत् । अहरहर्वलिमित् ते हरन्तु, अ० १६।५५।६ अत्रेन्द्राय वलिप्रदात्रे इन्द्रप्रदातृकदीर्घायुः प्रतिपादितम् । 'ततो ददाति दाशुषे वसूनि, अ० १६।५।१ अनेन सिद्ध्यति, यत्-परमात्मने दत्तवते परमात्मा धनमर्पयति । येऽभिदधते-परमात्मनः पार्श्वे सर्वञ्चिद् वर्त्तते; वयं तस्मै दत्वा तमपमन्येमहि ? ते एतदादिकमन्त्रान् पश्यन्तु; एवम्-'अहं दाशुषे विभजामि भोजनम्, ऋ० १०।४८।१। यद्यत्र दानमन्यस्मै मन्येत, तर्हि तु दानमन्यस्मै प्रत्तम्, धनानि च परमात्माऽस्मभ्यमर्पयति इति तु वादिनां स्वमन्तव्यविरोधः स्यात् ।

'सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि, साम० २०।३।४।२ इति परमात्मानो नामकीर्त्तनमप्याज्ञापयति वेदः । एवम् 'अग्नेर्यः क्षत्रियो विद्वान् नाम गृह्णात्यायुषे, अथर्व० ६।७६।४ 'यस्य नाम महद्यशः, यजुः ३२।३ 'मनामहे चारु देवस्य नाम, ऋ० १।२४।१ 'नामोपास्स्व' छान्दो० ७।१।४ मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे, ऋ० ८।११।५ यत्ते अनाधृष्टं नाम यज्ञियम्' 'भूरि नाम वन्दमानो दधाति, ऋ० ५।३।१०। 'विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा ! उत यज्ञियानि वः, ऋ० १०।६३।२ 'देवो देवानां गुह्यानि नामान्याविष्कृणोति बर्हिषि प्रवाचे, ऋ० ६।६५।२ 'चार्विन्द्रस्य नाम, ऋ० ६।१०६।१४ अत्र नामोपासना, नाम्नश्चारुत्वं पूज्यत्वात् । एतदादिकप्रमाणानि-'अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । संकीर्त्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः । भागवतः ६।२।१८ म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् । अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन्, भाग० ६।२।४६ इत्यादिक-पौराणिक-वचनानां मूलानि ।

'इमं यम ! प्रस्तरमा हि सीद, ऋ० १०।१४।४ यम इति परमात्मनोऽपि नाम । 'प्रसक्षति प्रतिमानं पृथिव्याः, अ० ५।२।७, 'चक्रुषे भूमिं प्रतिमानम्' ऋ० १।५२।१२ इति पार्थिवमूर्त्तित्वम् । 'वयं तुभ्यं वलिहृतः स्याम, अ० १२ १।६२ इति पृथिव्या अग्रे बलिप्रदानम्, मूर्त्तयोऽपि पृथिव्या भवन्ति । 'माता भूमिः, पुत्रो अहं पृथिव्याः, अ० १२।१।१२ इति भूम्या अस्मदीयमातृत्वम्, यद्यस्माभिस्तस्या एकांशस्याऽपि पूजा क्रियते, तर्हि मातुरेकाङ्गस्येव तस्याः पूजा, यद्येवं तर्हि वैदिकम्मन्यानां कथं विषमज्वरो भवति मूर्त्तिपूजनाय । यदि व्यपदिश्येत वयं सर्व्वस्या भूम्याः पूजनं कुर्म्मो भवन्तस्तु तदेकदेशस्य, इदमप्य-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

किञ्चित्करम् । भवन्तोऽपि भूमेरेकांशस्यैव पूजां कुर्व्वते, किम्भवन्तः सर्व्व-भूम्यां व्याप्ताः ? अथवा भवन्तो भारतभूम्या एव कथं नमस्यां कुर्व्वन्ति, विलायत, भूम्या कथं न कुर्व्वते ?, तर्हि सिद्धम् भवन्तोऽपि तदेकदेशस्यैव पूजनं विदधति; तर्हि भवन्तः सनातनधर्मिभ्य कुत कुप्यन्ति ? एतदर्थमेव सनातन-धर्माण प्रातर्भूम्यां पादस्थापने सति 'पादस्पर्शं क्षमस्व मे, इति पादस्थापन-मपि क्षमयन्ति, तन्मूलं वेदेऽपि दृश्यते—'उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम्, अ० १२।१।२८ अत्र पादादिभिर्भूमिव्यथनाऽभावप्रार्थना । हंहो ! वेदस्तु स्पष्टमेव मूर्त्तिपूजकः । 'विमृग्वरीं पृथिवीमावदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् । ऊर्ज्जं पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाऽभिनिषीदेम भूमे !, अ० १२।१।२९ अत्र अचेतनभूम्या सहाऽऽलापः, तस्या घृतादिप्रार्थना, एवं मूर्त्तिपूजायामपि मूर्त्यग्रे प्रार्थना भवति । यच्छयानः पर्यावर्त्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे ! पार्श्वम् । उत्तानास्त्वां प्रतीचीं यत् पृष्ठीभिरधिशे-महे मा हिंसीस्तत्र नो भूमे !' अ० १२।१।३४ । हन्त ! कीदृशी श्रद्धाऽचेतनभूम्या-मपि वेदस्य । 'मा ते मर्म्म विमृग्वरि ! मा ते हृदयमर्प्पिपम्' अ० १२।१।३५ हन्त ! कीदृशी श्रद्धाऽचेतनायामपि पृथिव्यां वेदस्य ? तर्हि मूर्त्तौ सनातन-धर्म्मिणामन्धश्रद्धा कथमाख्यायतेऽवैदिकता च । 'सा नो भूमिरादिशतु यद्धनं कामयामहे' अ० १२।१।४० अत्र पृथिव्या अग्रे धनप्रार्थना, एवं पार्थिवमूर्त्त्यग्रेऽपि । 'सा नो भूमिः प्रणुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु' अ० १२।१।४१ अत्र पृथिवीतः शत्रुविनाशनप्रार्थना; किं नैषा मूर्त्तिपूजा ? 'ये ते पन्थानो बहवो जनायना:........यैः सञ्चरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेम' अ० १२।१।४७ इति मार्गाणां पूजा ।

ये राष्ट्रियपताकाया अभ्युत्थानपूर्व्वकमभिवादनं कुर्व्वन्ति, तस्यां पुष्प-माल्यञ्च परिधापयन्ति, किं नैषा स्पष्टं मूर्त्तिपूजा ? यशःपालनामा कश्चनाऽऽ-र्यसामाजिको 'वैदिकसिद्धान्तदर्पणे' आचष्टे-'उनके चित्रादि देखकर परमात्मासे यह प्रार्थना की जाती है कि—भगवन् ! हमारे देश में ऐसे ही महान् पुरुष उत्पन्न हों। झण्डाभिवादन में भी झण्डे की पूजा नहीं की जाती परन्तु परमात्मा से प्रार्थना की जाती है कि—हमारे देश पर जाति की स्वतन्त्रता सदा कायम रहे' परन्त्वनेन महात्मना मूर्त्तिपूजाविषये विचारयितुन्नाऽपारि, यत्—सनातनधर्म्माणोऽपि प्रस्तरं न किन्तु तदभिमानिनं देवं परमात्मानमेव, प्रार्थयन्ते । यथा राष्ट्रियपताकायां पुष्पमालाऽर्प्यते; तथैव मूर्त्तावपि । एतदेव स्वा० दयानन्दोऽपि मौहम्मदाननुसरन् सत्यार्थप्रकाशे वक्ति—'तुम जिन

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

हिन्दुओं को बुतपरस्त समझते हो—वे भी उन बुतों के आगे परमात्मा की प्रार्थना करते हैं' । प्रत्युत आर्य्यसामाजिकास्तु दयानन्दचित्रमपि पूजयन्ति, गतदिवसेषु बुद्धदेवस्नातकेन स्वमूर्त्यपूजकत्वदर्शनाय दयानन्दचित्रे उपानत्प्रहार ं कृतः × ; तेन आर्य्यसमाजसंसारः क्षुब्धो जातः, तेन स्वामिनोऽयमपमानो बुद्धः, अत एव बुद्धदेव ं प्रायश्चित्तकरणाय क्षमाप्रार्थनायै च बाध्य ं कृतः बुद्धदेवेनाऽप्यत्र* पश्चात्ताप ं कृतः; तेन प्रतीयते, आर्य्य समाजोऽपि मूर्त्तिपूजातो न मुक्तः, चित्रसम्मानोऽपि मूर्त्तिपूजाऽन्तर्गत एव, मूर्त्तिपूजाया अपि बहव ं प्रकारा भवन्ति । मन्दिरप्रतिष्ठापित-वेदमन्त्र संस्कृताया मूर्तं ं पूजनमपि मूर्त्तिपूजा, पर्व्वतभूमिनदीनामपि पूजा तन्नामवाच्या, चित्रादीनां वेदपुस्तकादीनां सम्मानोऽपि मूर्त्तिपूजा, मातापितृ-गुरुप्रभृतीनां पूजाऽपि मूर्तिपूजाशब्दवाच्या तेन समस्त एव संसारो मूर्तिपूजातो न मुक्तः, 'कब्र' 'मसजिद' प्रभृतिकं प्रणमन्तो मोहम्मदाः, 'मरियम' मूर्त्यग्रे प्रणमन्त ईशवीयाश्चाऽपि ततो न मुक्ताः ।

'शंनो भवन्तु प्रदिशश्चतस्तः, अ० १६।१०।८ इति दिक्-पूजा । 'शं नः पर्व्वता ध्रुवयो भवन्तु' अ० १६।१०।८ इति पर्व्वत प्रार्थना, प्रार्थनाऽपि पूजाया एवाऽङ्ग० भवति, किं नैषा मूर्त्तिपूजा ? 'तस्मै बलिं राष्ट्रभृतो भरन्ति' अ० १०।८।१५ इति परमात्मने बलिप्रदानम् । 'एते वै प्रियाश्चाऽप्रियाश्चर्त्विजः स्वर्गं लोकं गमयन्ति यदतिथयः, अ० ६।७।६ [६।६ (२) । ६] इत्यतिथि-पूजा । एवम् 'अशितवत्यतिथौ अश्नीयाद् यज्ञस्य सात्मत्वाय' अ० ६।८।८।६।६।२।८। 'यथाऽश्वत्थ ! वानस्पत्यानारोहन् कृणुषेऽधरान् । एवा मे शत्रोर्मूर्द्धानं विष्वग् भिन्द्धि । ' अ० ३।६।६ इत्यश्वत्थ (पिप्पल) वृक्षपूजा ॥ 'नमस्ते जायमानायै

× इतः प्राग् लवपुरीय महाशय कृष्णेन 'प्रकाश' पत्रस्य दीपावल्यङ्के मुखपृष्ठे दयानन्दचित्रं मुद्रितम्; ततश्च 'भल्लाबूट' चित्रं मुद्रितम्, यत् स्वा० दयानन्दस्य मुखे पततिस्म । एतेनाऽपि आर्यसमाजिक संसारेण स्वामिनोऽपमानो मतः, महाशयकृष्णश्च क्षमायै बाध्यः कृतः । अधुना कोऽभिधातु समर्थो यदार्य्यसमाजो मूर्त्तिपूजक सम्प्रदायोनेति । व्यतिरेकेणेयमपि मूर्त्तिपूजा ।

* यदि तेनाऽत्र पश्चात्तापो न कृतः; अयञ्च (दयानन्द चित्रे उपानत्प्रहारः) उत्तम मार्गो मतस्तर्हि तस्य तत्सहवर्गिणाञ्चोचितमेतद्, यत्त प्रत्येकाऽऽर्य्यसमाजोत्सवे जनतासमक्षमिदमुत्तमकर्म सततं कुर्व्वन्तु । यदि ते करिष्यन्ति; तर्हि वयं ज्ञास्यामो यद्वस्तुत एते मूर्तिपूजका न । यदि पुन ं वदाऽप्येवं न करिष्यन्ति; तर्हि ज्ञास्यते यदि मे मूर्तिपूजकसम्प्रदायका, अधुना पूर्व्वकृतं कर्म्माऽनुचितं जानतेऽतएव ना चरन्ति तत् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जाताया उत ते नमः । वालेभ्यः शफेभ्यो रूपायाऽघ्न्ये ! ते नमः, अ० १०।१०। अत्र गो-पूजा । 'नमोऽस्तु सर्प्पेभ्यः, यजुः १३।६ 'ये वाऽवरेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः, यजुः १३।७ 'य एवैषु त्रिषु लोकेषु सर्प्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति, शत० ७।४।१।२८ इति सर्प्पपूजा । एवमन्यमूर्त्तीनामपि पूजनं वेदे बाहुल्येन वर्त्तते ।

मूर्त्तिपूजायाश्शङ्कासमाधानं 'पूर्व्वोत्तरपक्षिणोस्संम्वादः, क्वचन संस्कृतपत्रे प्रकाशयिष्यमाणे रोचके मत्प्रणीतनिबन्धे द्रष्टव्यम् । इति

—(क्रमशः)

अखिलभारतीयं संस्कृतसाहित्यसम्मेलनम् ।

(अमृतसर)

महता समारोहेण नानाप्रान्तेभ्यः समागतानां पण्डितप्रवराणां छात्राणां विदुषीणां च समुपस्थितौ सर्वथा सफलमभूतपूर्वं च सम्मेलनमिदममृतसरनगरे पौष कृष्णाष्टमीतः, १४ पर्यन्तं सुसम्पन्नमभूत् । महामहोपदेशकप्रवराः पञ्चाम्बुभूषण महोदयाः श्रीबुलाकिरामशर्म्माणः स्वागताध्यक्षा आसन् श्री पं० अर्जुननाथशर्मा M.A. (वाइसप्रिंसिपल हिन्दू महासभा कालेज—अमृतसर) च स्वागतस्थः मन्त्री । श्री पं० मिहिरचन्द्र शास्त्री, श्री पं० दौलतरामशास्त्री, श्री पं० त्रिदिवेन्द्रजी B. A. श्रीकर्मचन्द्र गुगलानी B. A.L.L.B. श्री पं० गुरुमुखरायजी श्री पं० देवीदत्तशास्त्री साहित्याचार्यः श्री स्वामी रामनारायण शास्त्री श्री पं० शिवदत्त शास्त्री श्री पं० राधारमण शास्त्री, श्री पं० लोकमणिशास्त्री, श्रीमती सत्यवती देवी श्रीकुमारी कमलावती श्री शाहनत्थूरामजी प्रभृतयः स्वागतसदस्याः सर्वथा सम्मेलनसफलतायै बद्धपरिकरा आसन् ।

म० म० श्री पं० गिरिधरशर्म्माणः सम्मेलनप्राणाः सभापतिपदमलंकृतवन्तः । संस्कृत-भाषासमुद्धाराय प्रतिक्षणं प्रयतमानानामेतेषां महानुभावानां साभापत्ये सम्मेलनस्य साफल्यं सुनिश्चितमेवासीत् ।

सम्मेलनेऽस्मिन् विविधानि उपसम्मेलनान्यप्यभूवन् । तत्र शिक्षासम्मेलने महामहोपाध्याय श्री पं० माधव शास्त्री,भण्डारी आचार्यः (ओरियन्टलकालिजलाहोर) सभापतिपदमलमकरोत । व्याकरणाचार्याः श्री पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणः (जयपुर) विद्यावाचस्पतयः श्री प्रभुदत्तशास्त्रिणः (दिल्ली) पुराणवाचस्पति प्रवराः श्री पं० चन्द्रभानुशास्त्रिणः (हरद्वार) प्रो० विद्याधर शास्त्री एम्० ए० प्रभृतय स्तत्र प्रमुखा वक्तार आसन् ।

३

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नव साहित्यसम्मेलने च श्री पं० परमेश्वरानन्द शास्त्रिणः विद्याभास्करा अध्यक्षा आसन् । प्रदर्शन्यामपि नवसाहित्यस्य ग्रथाः सुशोभमाना आसन् यत्र प्रख्यातानां पण्डितप्रवराणां श्री नारायण शास्त्रि खिस्ते महोदयानां (बनारस) प्रो० महालिंगशास्त्री M. A. (अन्नमलययुनिवर्सिटी) श्री प्रो० रामचन्द्रपय्यर (मद्रासयुनिवर्सिटी) श्री विद्यावाचस्पति पं० देवीप्रसादशास्त्रिणः (चूरू) प्रभृतीनां, विद्वच्चरित पंचकम्, दरिद्राणां हृदयम्, स्वप्नवासवदत्ता किंकिणीमाला, शतचण्डी यज्ञविधानम्—इत्यादयो नाना नवीना ग्रंथाः सर्वैरेव प्रशंसिताः । नवस्य संस्कृतसाहित्यस्य विषये श्री पं० लीलाधरशास्त्रिणां (ऋषिकुलहरद्वार) आचार्याणां व्याख्यानं परमं गभीरं विचारणीयं चासीत् ।

अखिलभारतीयं संस्कृतच्छात्रसम्मेलनं च सर्वथैव भारतीये इतिहासे संस्कृतभाषायाः पुनरपि निश्चितोन्नतिसूचकमद्वितीयं सम्मेलनमासीत् । नानाविद्यालयेभ्यो नगरेभ्यश्च समागतैः संस्कृताध्येतृभिश्छात्रैर्यादृशः समुत्साहो· यादृशी च कार्यशैली सम्मेलनेऽस्मिन् प्रदर्शिता तया संस्कृतभाषायाः समुन्नतिः शीघ्रमेव भाविनीति सर्वैः स्वीकृतम् । सम्मेलनेऽस्मिन् काशी-छात्रसंघस्य प्रतिनिधिभूताः सांख्यतीर्थ श्री गौरीशंकरशास्त्रिणः, श्री मुरारीलालशास्त्रिणः—श्रीराजारामभट्टमहोदयाश्च सम्मेलनकार्यं परमां-सहायतामयच्छन् । साहित्याचार्या देवीदत्तशास्त्रिणः—श्रीलोकमणिशास्त्रिण-श्च संयोजका आसन् । गढ़वालच्छात्रमण्डल—मालवाप्रान्तीयच्छात्र मण्डल—प्रभृतीनां मण्डलानां सदस्याः प्रतिक्षणं कार्ये तत्परा अभूवन् ! अखिल भा० संस्कृतच्छात्रसंघस्य स्थापना जाता । रघुनाथमन्दिरपाठशाला—(जम्बू) स्थानां छात्राणां संगीतन्तु अद्यापि सर्वैर्गीयते । छात्रैर्लेखाः श्राविताः । निर्णयसमितिनिर्णयानन्तरं पदकादि दास्यते ।

अखिलभारतीय महिलासंस्कृत सम्मेलने च श्रीमती शान्तादेवी राजवैद्या अध्यक्षा श्रीमती सत्यवतीदेवी (महेन्द्रा) च स्वागताध्यक्षा । कुमारी कमलावती गुगलानी च मन्त्रिणी । श्रीमत्या प्रमिलादेव्या लेखश्चातिमनोहरः । प्रो० श्री सूर्यनारायण शास्त्रिभि र्व्याकरणाचार्यैरपि सम्मेलने प्रदत्तं भाषणम् ।

कविसम्मेलने च प्रो० रामचन्द्रशास्त्री B. A. सभापतिः, श्री कविरत्न मायादत्तशास्त्रि पाण्डेय चन्दौसी, सा० आ० श्री प० परमानन्दशास्त्रि हरद्वार सा० आ० श्री अमीरचन्द्रशास्त्रि ऋषिकुल सा० आ० विष्णुदत्तशास्त्रि विद्या-वाचस्पतिः श्री प० प्रभुदत्त शास्त्रि—श्री प० मिहिरचन्द्रशास्त्रि, श्री सुरेन्द्र-मोहनदत्तः, श्री पं० शिवदत्तशास्त्रि—प्रभृतीनां काव्यं परमं मधुरमासीत् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्री पण्डित नारायण शास्त्रि खिस्ते, श्री बटुकप्रसाद खिस्ते, महोदयायां काश्याः प्रेषिताः समस्यापूर्तयोऽतीवमनोहारिण्य आसन् श्री पं० सूर्यनारायण व्याकरणाचार्याणां काव्यमपि सर्वैरास्वादितम् । श्री पं० दौलतरामशास्त्रिणः अस्य संयोजकाः ।

प्रस्तावाश्च वहवः स्वीकृताः । तत्र साहित्याचार्याणां श्रीमथुरानाथ भट्ट महोदयानां, श्री न्यायाचार्य प० कन्हैयालाल शास्त्रिणां, पञ्चाम्बुभूषण श्री प० बुलाकीरामशास्त्रिवराणां, श्री प० परमानन्दशास्त्री M. A. M. O. L. श्री प० देवराजशास्त्री (मुलतान) श्री प० चूड़ामणिशास्त्री (मुलतान) श्री प० वशिष्ठ शर्मा M. A. M. O. L. श्री प० पूर्णानन्दशास्त्री (चुरू) (लायलपुर) श्री पं० लीलाधरशास्त्रिणां श्री म० म० श्री माधवशास्त्रि भण्डारी महोदयानां च तेषु तेषु विषयेषु व्याख्यनानि परमोत्कर्षकाण्यासन् ।

सभापति महोदयैः सर्वप्रथम—श्री म० म० अन्नदाचरणतर्क चूड़ामणिः (काशी) श्री म० म० प० हरनारायणशास्त्री (दिल्ली) श्री म० म० प० गणेशदत्तजी शास्त्री (लाहौर) श्री प० दीनदयालुजी व्याख्यानवाचस्पतिः— श्री विद्यामार्तण्ड प० सीतारामजी शास्त्री (भिवानी) श्री प० हेमराजशास्त्री (अमृतसर) विदुषां स्वर्गगमनशोकप्रस्तावः प्रस्तुतः सर्वैरुत्थाय स्वीकृतश्च ।

द्वितीये च प्रस्तावे प्रो० विद्याधर शास्त्री M. A. सम्मेलन मन्त्री सम्मेलन-पुनरुद्धाराय धन्यवादादिभिः पुरस्कृतः ।

पश्चाच्च सर्वे शिक्षामन्त्रिणः शिक्षाक्रमे संस्कृताध्ययनाध्यापनप्रबन्धाय, विश्वविद्यालयीय-शास्त्रिभ्योऽपि मतप्रदानाधिकारप्रदानाय, सर्वत्र संस्कृत-परीक्षाप्रचालनाय, संस्कृताध्यापनप्रबन्धाय च प्रार्थिताः ।

२१ विदुषामेका समितिः शिक्षाक्रमे संशोधनाय स्थापिता । श्रीकपूर्थलानरेश्वराणां सेवायां मद्रमण्डले प्रेषयितुं च निर्धारितायां च तत्रत्य संस्कृत-विद्यालय प्रबन्ध विषये निवेदयेत् । संस्कृतभाषा प्राचीना राष्ट्रभाषा तस्याः प्रचाराय प्रयत्नः परमावश्यक इति च निश्चितम् ।

अन्ते सभापतिमहोदयानां श्री म० म० श्री गिरिधर शास्त्रिणां व्याख्यानं जातम् श्री प० बुलाकिरामशास्त्रिभिः स्वागताध्यक्षैर्व्याख्याने सर्वे साधुवादैः समलंकृताः । प्रधानकार्यालयो देहल्यां (दिल्ली) श्री प० प्रभुदत्तशास्त्रिणां मन्त्रित्वे, संयुक्तकार्यालयश्च विद्याधरशास्त्रिणो मन्त्रित्वे बीकानेरे । समागतानां नवीनानां काव्यनाटकग्रन्थानां निर्धारणाय च श्री म० म० प० मथुराप्रसादशास्त्रिं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दीक्षित, श्री प० सूर्यनारायणशास्त्रि—श्री सभापति महोदयानां निर्णयसमितिः निर्वाचिता । कार्यकारिण्याश्चापि निर्वाचनं जातम् ।

सम्मेलनेऽस्मिन् श्रीश्री कृष्णमाचार्य्येभ्यः M. A. ph. D. शारदाविलास, कविविनोद प्रभृत्युपाधि विभूषितेभ्यः—History clossicol sonskrit literoture, लेखकेभ्यः—सरस्वती हृदयालङ्कार—पदवी सर्वैर्विद्वद्भिः प्रदत्ता ।



अभिभाषणम् ।

(अखिलभारतवर्षीयवर्णाश्रमस्वराज्यसंघस्य मद्रासे दशमेऽधिवेशने ध्वजारोपणमुपलक्ष्य श्री १००८ श्रीगोस्वामि गोकुलनाथमहाराजानामभिभाषणम्)

"न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः" इति हि जीवितस्यापि कृते धर्मस्योपेक्षणं न श्रेयसे इति स्मृतिः प्रतिपादयति । धर्माचार्याः सर्वे द्वैत-विशिष्टाद्वैत-केवलाद्वैत-द्वैताद्वैत-शुद्धाद्वैतमतावलम्बिनः धर्ममेकमवलम्ब्याथवा धर्मभक्ती उभे अवलम्ब्यैवैककण्ठ्येन भारतीयानां संघटनं कर्तुमभिलषन्ति । "धर्मो रक्षति रक्षितः" इति हि धर्मरक्षैवात्मरक्षेति बोधयन्ती । धर्मग्लानिरेकैव भगवतोऽवतारस्यापि निमित्तमिति हि भगवद्गीताऽपि मन्यते । स च धर्मः "धर्मस्य तत्वं निहितं गुहाया" मिति विदुषामपि दुरूहः इति यद् बोध्यते, ततो ज्ञायते न पुरुषबुद्धिः स्वतन्त्रा धर्मे प्रमाणमिति ।

भारतवर्षेऽपि सांप्रतं बहूनि नास्तिकान्यास्तिकानि च मतानि यानि प्रचलितानि वर्तन्ते, तेषां सर्वेषां तत्तन्मतप्रमणानि वेदा एव मूलम्, भारतीया हिंदुपद वाच्या आर्यपदवाच्या वा शिक्षाव्याकरणादयो यस्याङ्गम्,

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥"

इति यस्य नाम-मात्रेण विपरिवर्तनमनर्थायेति बोध्यते, स एव नाम वेद इति मन्यन्ते । सर्वेषामास्तिकानां धर्माचार्याणां पूर्वोदाहृतानामत्रैकमत्यमेव । तत्तत्संप्रदायभेदेन वैदिकवाक्यानां व्याख्यानसरण्यो भिन्नभिन्ना अपि मोक्षतत्साधनादिविषय एव, न तु प्रथमसोपाने धर्ममार्गेऽपि ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

धर्ममार्गो हि सर्वः वर्णाश्रमानेवावष्टभ्यात्मानं लभते, इति वर्णाश्रमधर्म-नाम्नापि धर्ममार्गस्य व्यवहारः । पुरा हि धर्ममार्गस्य रक्षणं कौटिल्याद्यर्थशास्त्र दृष्ट्याऽभिषिक्तमुख्यक्षत्रियाधीनमासीत्, यदा तु धर्मस्य यथा न ग्लानिः स्यात्, तथाकरणार्थं राज्ञामपि दृष्टिरासीत् । सांप्रतं तु मतान्तरानुयायिनां भारतवर्षशासनाद् धर्मरक्षणभारः तत्तद्ग्रामपञ्चायताद्यधीनः कियत्कालं यावदासीत्, अनन्तरं तु समाजानां शैथिल्यात् तत्तद्व्यक्त्यधीनं समपद्यत ।

अस्यां चावस्थायामर्थशास्त्रप्राधान्यावलम्बिनां तत्तत्समाजानां बलाद् अर्थशास्त्रप्राधान्यवादो वृद्धिं गतः, इत्यतो वयं जानीमः, यत् तत्तद्ग्रामपञ्चा-यतनादिसंघटनं विना न प्रत्याशाऽपि वर्णाश्रमधर्मरक्षणस्येति । ग्रामपञ्चायतनं हि न केवलं धर्मशास्त्रम्, किन्तु अर्थशास्त्रमपि सुदृढं पोषयिष्यतीति परमा विश्वासः, इति सर्वेषामपि प्रथमकर्तव्यं कृत्यं ग्रामसंघटनमेव ; येन हि क्रमात् जानपदसंघटनम्, च नगरसंघटनम्, तत्तत्प्रान्तसंघटनम्, तत्तद्देशसंघटनम्, अन्ततः सर्वलोकसंघटनम्, च विनैवाऽऽयासमनुपतन्ति । सांप्रतं हि अर्थशास्त्र-प्राधान्यपक्षस्य सर्वत्र ग्रामेषु व्यक्तिविशेषेषु क्रमशो वृद्ध्या अर्थशास्त्रप्रचारस्या-पि साहाय्यं विना न ग्रामसंघटनादिकं सभाव्यते, इति संघशक्तिरेका वर्णाश्रम-धर्मानुसारिणामपि नियतमपेक्ष्यते—यतः "संघे शक्तिः कलौ युगे" । इदमेवा-भिप्रेत्य दशभ्यो वत्सरेभ्यः पूर्वं प्रथमतो ब्राह्मणमहासम्मेलनेन काश्यां धर्मतत्वानि व्यवस्थाप्य संस्थापिताऽयं वर्णाश्रमस्वराज्यसंघः सुगृहीतनामभिस्त्यागमूर्ति-भिर्धर्मप्राणैस्तत्तद्देशैश्च पण्डितप्रवरैः ।

वर्णाश्रमस्वराज्यसघो ह्ययमर्थशास्त्रप्रचारमेव स्वीयमपि लक्ष्यं मन्यते धर्माविरोधेन, इति सङ्घकार्यदर्शनेन सर्वे एव भवन्तो जानन्ति । अनेन हि सङ्घेनादित आरभ्य धर्माविरोधमात्रमर्थशास्त्रे प्रधानतया गृह्यमाणमासीत्, यतोऽर्थशास्त्रविषये यथासंभवं संस्थान्तरैः साकमपि न विरुद्धा संभावना रक्षिता । अत एव वर्णाश्रमस्वराज्यपदमपि प्रयुक्तम् । अत एव स्वराज्याख्ये स्वलक्ष्ये "परैस्तु कलहे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शत" मिति नीतिरेव वर्णाश्रमस्व-राज्य संघेऽपि अद्य यावत् परिपाल्यमानाऽऽसीत् । सांप्रतं त्वर्थशास्त्रेऽपि संस्था-न्तरैः साकं महान् विरोधस्तत्र तत्र विषयेषु समापतति, येन देवब्रह्मस्वानां दायभागादेर्ऋणप्रत्यर्पणादेरन्यान्यस्य चार्थशास्त्रसंबन्धिनामपि विषयाणामा-क्रमणं क्रियते । अत एव वर्णाश्रमस्वराज्यसंघस्याद्ययावदर्थशास्त्रविषय औदा-सीन्यमिवावलम्बमानस्यापि तत्रापि कर्तव्यानि क्रमेण वर्धन्ते । ग्राम-संघटनं तु वत्सरद्वयात् प्रागुपक्रान्तम्, इतः परं क्रमेण यथा सबलबन्धं परि-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पुष्येत्, तथाऽवश्यमेवायं संघः प्रयतेतेति विश्वसिमः। इदं तु सदुःखं सूच्यते-यद् गोरक्षाख्यं कर्म, यत् खलु सर्व एव भारतीयाः परमो धर्म इति मन्यन्ते, तदिदं प्रत्यधिवेशनं प्रस्तूयमानमपि नानुष्ठानपर्यवसायि व्यवस्थापयति समुचित-प्रयत्नावलम्बेन वर्णाश्रमस्वराज्यसंघोऽयमिति। अन्याश्च नीतयस्तदा तदा सूत्र-रूपेण संगृहीता अपि तत्तद्वैयक्तिककामक्रोधादिपरित्यागेन व्यावहारिकीमवस्थां प्रापयितुमयमेवावसरः।

धर्मविषये विद्वत्परिषदेव वर्णाश्रमस्वराज्यसंघेन मूलस्तम्भतया मन्यते, इति मूलस्तम्भात्मनो विद्वत्परिषदोऽधिवेशनद्वयमस्मिन्नवसरे संघटितमित्येकेन मूलस्तम्भेन प्राणान् वर्णाश्रमस्वराज्यसंघ इदानीं दृढतरस्तम्भान्तरेणापि दत्त-हस्तावलम्बः—"द्विर्बद्धं सुबद्धं भवती" ति यान्येन दृढमूलः समपद्यतेति महद्-दिदमानन्दनिदानम्, इतोऽपि महदानन्दस्थानं तु स्वतन्त्रा विद्वत्परिषदपि धर्म-वीर-श्रीहनुमद्ध्वजेनारोपितेनोपक्रान्ता संघस्य धर्मरक्षणप्रसङ्गेऽपि स्वीयधर्म-वीरभावावलम्बनस्यापि समयः प्रत्यासन्न इति सूचयति। आशास्यते शेषशायी भगवान् नारायणोऽपि धर्मवीरेण हनुमता ध्वजेन कार्यक्षेत्रे प्रवृत्तः

"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥"

इति नीत्या संघकार्यं चालयिष्यति, इति ससंन्तोषं ससाष्टाङ्गनमस्कारं च भगवतः श्रीशेषशायिनो नारायणस्य ध्वजमिममारोपयामि वर्णाश्रमस्वराज्य-संघमूर्धनि—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥"

इति स्वीयां प्रतिज्ञामपि भगवान् नारायणो यथाऽवसरं स्मरेदिति। विश्वसिमः सर्वेऽपि वर्णाश्रमस्वराज्यसंघसदस्याः स्वलक्ष्येषु ग्रामपञ्चा-यतनादिसंघटनेषु विशेषतः सोत्साहा भविष्यन्तीति; अन्यथा हि वर्णाश्रमधर्म-पक्षपातिनां व्यवस्थापकसभादिषु बहूनि स्थानानि न स्वाधीनानि स्युरिति बिभिमः। ग्रामीणा हि सर्वे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रानुलोमप्रतिलोमा न सांप्रतमपि धर्मविमुखा इति सर्व एव भवन्तो जानन्ति। सांप्रतं तु नेतोऽप्यधिकं भवतां विदितवेदितव्यानां वक्तव्यं पश्यामः। अन्ते केवलमिदमेवोद्घाष्यते, यत्—

"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।"
"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत॥"

इति भगवत आम्नायस्य च सदुपदेशः सर्वदाऽनुसन्धीयतामिति।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

[स्वर्गतानां कोविद-कुल-कमल-दिवाकराणां सर्वतन्त्राणां सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राणां म० म० पण्डित मुकुन्द झा वक्सी शर्मणां वियोगे]

शोकाश्रु विन्दुः ।

लें०—श्रीकपिलदेव झाः व्या० आचार्य्यः साहि० शास्त्री, मुजफ्फरपुरम् ।

(१)

हा ! हन्त हन्त मिथिला शिथिलाऽद्य जाता
विद्यावता-महह गौरवमद्य नष्टम् ॥
हा ! शारदाऽद्य विरह-व्यथया विपन्ना
वक्सी विचक्षण-बुधे दिवि सम्प्रयाते ॥

(२)

हा ! हन्त धीधन-समाज-मुखाम्बुजस्य
श्रीरद्य गच्छति विगच्छति धीधनार्के ॥
शोकाश्रुविन्दु-तमसा जगदद्य दृष्टेः
पन्थान-माश्रयति नैव निमेष-मात्रम् ॥

(३)

श्री-जानकी-जनन-भूमि-विभूति मद्य
निक्षिप्य शोक-सदने तमसाऽकुले हा !
विद्वन्मणे ! निजयशश्चिर मत्र चित्वा
हा ! हन्त हन्त सहसा क गतोऽसि दूरम् ॥

(४)

यावद्गुणानुपगतान् बुधमण्डलीशान्
वक्सी विचित्रविबुधानपहृत्य रत्नम् ॥
हा ! हन्त हन्त सुधियां हृदयं विदीर्णं
शोकाश्रुपूर्णनयनं विधिना वितीर्णम् ॥

(५)

आः ! किं विधिः सुरपुरं, निजदर्शनीयं
मत्वा तमद्य सुधियं सहसा निनाय ॥
आत्मेच्छया किमुत ? देव-गुरुं स जेतुं
गत्वाऽद्य नो नयन-गोचरतां न याति ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(६)

दूनां विधाय मिथिलां दिशमद्य शून्यां
नूनं विधाय विधिना कुटिलेन नीतः ॥
किं वा पिपाठयिषुराश्रममद्य शैवं
काशीपुराधिपतिना स्वयं मेव नीतः ॥

(७)

सन्तप्त-मानसाश्छात्राः सन्तप्ता बुधमण्डली ।
मिथिला विह्वला शोकान् मुकुन्दे त्रिदिवं गते ॥

श्रीपञ्चमीस्वागतम् ।

ले०—श्रीकपिलदेव झाः व्या आचार्यः, तीर्थः, साहि०शास्त्री ।

श्री शारदा नवल मञ्जुल मन्त्रपूतानन्दप्रबोधबुधबोधित-बोधपूताः ।
वीणाशयार्चनपरां सुधिया-मुपास्यां श्रीपंचमीतिथि मिमा मभिनन्दयामः ॥१॥

शान्ताममोघफलदां जननी-मिदानी-मानन्द मूर्त्ति मचिरेण कृतानुकम्पाम् ।
आचर्चु मात्मवलसात् सुरभारतीं तां श्रीपञ्चमी तिथीमिमाममभि० ॥२॥

रम्यामनूनयशसं शरणागतेभ्यो लोकोत्तरं समुचितं फल मर्पयन्तीम् ।
दिव्यां गिरं समधिगन्तु-मनन्यभाजः श्रीपञ्चमीतिथिमिमामम० ॥३॥

दासा वयं वय-मितीव सभक्तिलोका आराधयन्ति विधिना सुरभारतीं याम् ।
तत्स्वागतोचितविधौ समुदीयमानां श्रीपञ्चमीतिथि मिमा म० ॥४॥

भक्तिप्रियां भगवती मनुनेतु कामाः प्रेमोपहार-ममलं हृदये दधानाः ।
वाणी समागममुदा सहसा हसन्तीं श्रीपञ्चमी तिथि मिमा मभि० ॥५॥

वर्य्ये वसन्तसमयागम-लब्ध-भूते श्रीशारदाऽर्चनविधा-वनुरूप-मोदे ।
वाग् देवता-मभिमता-मभिवन्दमानाः श्रीपञ्चमीतिथि-मिमा मभि० ॥६॥

नक्तं दिनं समुपलब्ध जगद्धिताया मातुः समर्चनतिथिं नवशारदायाः ।
हे साधवः ! सहृदयाः ! जयकार-शब्दैः श्रीपञ्चमीतिथि मिमा मभि० ॥७॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मामकीन-निबन्धानां सिंहावलोकनम्।

निबन्धा—पं० दीनानाथशर्माशास्त्री सारस्वतः मुलतानस्थ संस्कृतकालेजोपाध्यक्षः।

(क्रमागतम्)

'आगरा' प्रकाशित 'कालिन्दी' पत्रिकायाः प्रथमे।

(सं० १९९३ वर्षे)

१०२ संस्कृतपत्राणां साधारण इतिहासः—२ सं०, पृ० ३। अग्रे इयं न दृष्टा।

अयोध्या प्रकाशितस्य 'संस्कृत'स्य षष्ठवर्षे।

(सं० १९९२—९३)

१०३ सातवलेकरमहाशयस्य साहसिक्यम्,—४ सं०, ७ स्तम्भेषु। १०४ वेदमन्त्रार्थहत्या—८-९-१० सङ्ख्यासु समाप्ता २१। स्तम्भेषु। १०५ साम्य-वादविषयकसंवादः—१८ सं०, १५ स्तम्भेषु। १०६ कोर्ऽभवान् सर्पोऽहम्—२२ सं०, ६ स्तम्भेषु। १०७ अस्पृश्योद्धार प्रकारविचारः—अन्तर्यामिनाम्ना, २६ सं०, ९ स्तम्भेषु। १०८ नमस्ते विवेचना—२७-२८-२९ संख्यासु समाप्ता, १७॥ स्तम्भेषु। १०९ स्पृश्याऽस्पृश्ययोः संवादः—अन्तर्यामिनाम्ना, ३०-३१ सङ्ख्ययोः, १०॥ स्तम्भेषु। ११० साम्यवादमन्दिरप्रवेशयोः प्रत्यालोचना—षष्ठवर्षस्य ३८ संख्यायाम्, सप्तमवर्षस्य ६, १४ संख्ययोः, १९ स्तम्भेषु; अद्याऽप्य-पूर्णोऽयं प्रबन्धः; अवशिष्टोऽग्रे प्रकाशयिष्यते। १११ भट्टमहाशयानां संस्कृते कृपादृष्टिः—तटस्थनाम्ना ३९ सं०, ५ स्तम्भेषु। ११२ साहसस्य पराकाष्ठा—अन्तर्यामिनाम्ना, ३९ सं०, ३॥ स्तम्भेषु।

'संस्कृतम्' सप्तमवर्षे।

(सं० १९९३—९४)

११३ गैर्वाणवा वाण्या विषये विविधविचारधारा—प्रथमे राष्ट्रभाषाङ्के (विशिष्टाङ्के) ४५। स्तम्भेषु। अयं मम निबन्धः 'आनन्द लखनऊ' 'श्रीः' श्रीनगर 'मीमांसा प्रकाश' पूना प्रभृतिसमाचारपत्रैः प्रशंसितः। ११४ लौकिक्यो गद्य-पद्यमयसूक्तयः—९-१० संख्यायोः, ८। स्तम्भेषु। ११५ भङ्गाभट्टस्य गृध्रदृष्टिः—१० सं०, २ स्तम्भयोः। ११६—पौराणिकतावैदिकतयो रहस्यम्—११ सं०, ३।

४

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

स्तम्भेषु तटस्थनाम्ना । ११७ हिन्दुशब्दस्य प्राचीनता वैदिकता च—१६–१७ सङ्ख्ययोः, ११॥ स्तम्भेषु । अग्रेऽप्यत्र मम लेखाः प्रकाशयिष्यमाणाः—गीर्व्वाण-वाणीविषयकविचारधारा ५६ पृष्ठात्मकः परिशिष्टाङ्काय लेख', आयुर्वेदे सनातनधर्म्म इत्यादयः ।

बेलग्रामप्रकाशिता 'मधुरवाणी' द्वितीयवर्षम् ।

(सं० १९९३—९४)

११८ अगस्त्यस्य समुद्रपानम्—२ संख्यायाम्, ५ पृष्ठेषु । ११९ मायिभिः सह मायाकरणे वैदिकता—४ सं०, ३॥ पृष्ठेषु । १२० पौराणिकदीर्घायुष्कता; परीक्षणम्—५–६ संख्ययोः, १० पृष्ठेषु । १२१ किं महिदासकवषकक्षीवज्जानश्रुतयः शूद्रा आसन्० ?—७–८ अङ्कयोः, १२। पृष्ठेषु । १२२ तर्कप्रमाणयोः कतरस्य मान्यत्वम् ?—९ सं०, ५ पृष्ठेषु । अग्रे 'ब्राह्मणानामपि वेदत्वम्' इति लेखोऽत्र प्रकाशयिष्यमाणः । तृतीयवर्षस्य प्रथमाङ्को विशिष्टाङ्कः; तत्र प्रकाशनाय 'ब्रह्मचर्य्य जीवनस्य पर्य्यायः' इति निबन्धः प्रहितः ।

अमरौधा प्रकाशिते 'हिन्दु' नामकहिन्द्रीपत्रे ११ वर्षे ।

(सन् १९३६)

१२३ देवता और मनुष्योंकी भिन्नता ६–८ सं०, पृ० ६ । १२४ ब्राह्मणभाग भी वेद है । १०–११ सं०, पृ० ३॥ अपूर्णोऽयं निबन्धोऽग्रे सम्पूर्य्येत ।

हिन्दुः—द्वादशवर्षे ।

(सन् १९३७)

१२५ नमस्ते अथवा हठवाद—२ सं०, पृ० ३॥ अयं ३५ पृष्ठात्मको लेखः क्रमशोऽत्र प्रकाश्येत ।

अमी लेखा मामकीना निर्दिष्टचरेषु तत्तत्पत्रेषु अद्यावधि मुद्रितास्सन्तः प्रकाशिताः । अधोऽङ्किता निबन्धाः सज्जीभूतास्तु वर्त्तन्ते; तेषु केचिद्यन्त्रस्था वर्त्तन्ते; अपरे च प्रकाशयिष्यमाणाः ।—

१—वेदपुराणयोरेकवाक्यता (अवैदिकता निरासः) । [सूर्य्योदये] २–वेद-पुराणयोरेकवाक्यता (असम्भवता निरासः) । ३–कतिपयन्यायास्तद्विवरणञ्च (सुप्र०) । ४–ब्रह्मचर्य्यं जीवनस्य पर्य्यायः (मधुरवाणी) । ५–विवाहवयो-विवेकः (श्रीः) । ६–विवाहवयोविवेचना (श्रीः) । ७–विवाहवयोनिर्णये प्रमाण-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

संग्रहः। ८—मामकीननिबन्धानां सिंहावलोकनम् (सूर्य्योदये)। ९—पण्डितः* प्रष्ठान् प्रति प्रार्थना (संस्कृतरत्नाकर०)। १०—विधवेव देवरम् (सं० र०)। ११—रक्त-बीजस्य रक्तादसुरोत्पत्तिः (सं० र०)। १२—प्रकृतिनियमानां सामान्यशास्त्रता (भ्रमर भा०)। १३—बहुसन्ततिसम्भवमीमांसा (वल्लरी)। १४—ब्राह्मणाना-मपि वेदत्वम् (मधुर०)। १५—ब्राह्मणभाग भी वेद है (हिन्दुः)। १६—नमस्ते अथवा हठवाद (हिन्दु)। १७—न्यायालये मुद्रकाणामुपर्य्यभियोगः। १८—भग-वान्नन्दनन्दनः। १९—साम्यवादमन्दिरप्रवेशयोः प्रत्यालोचना (संस्कृतम्)। २०—कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः। २१—संस्कारविधौ पौराणिक मुद्रा। २२—दयानन्दपुराणम्। २३—आयुर्वेदे सनातनधर्मः। २४—महाभाष्यस्य सूक्तयः।

बहवो निबन्धा अस्माकं हृद्-देशे तिष्ठन्ति। तत्र वेदपुराणयोरैकवाक्यतेति ५०० पृष्ठबद्धो ग्रन्थः। अयं सूर्य्योदये क्रमशः प्रकाश्यते। ये महोदयाः प्रकाशिता-न्मामकीनलेखानमून् दिदृक्षवः स्युस्ते तत्तद्वर्षीय-तत्तत्संख्यानाम निर्दिश्य तत्तत्पत्र-सम्पादकमहोदयेभ्य आनाययन्तु। यदि तेषां पार्श्वे ताः संख्याः स्युस्तर्हि ते ताः प्रेषयितुं शक्नुयुः, प्रतिसंख्यं तत्तत्पत्रमूल्यं सम्पादका एव निश्चित्य कथयेयुः। मम संकल्पोऽयमास्ते यदमी लेखा यत्र तत्र परिवर्त्य परिवर्ध्य सुपरिष्कृत्य च पुस्तक-रूपे भागद्वये प्रकाश्येरन्। तत्र सनातनधर्म्मविषयका निबन्धा एकभागे संगृह्येरन्; साहित्यविषयका मिश्रिताश्चाऽपरभागे। कठिनशब्दानां कोष्ठकेषु सुगमपर्य्यायोल्लेख इतरेषाञ्च पदानां यथायथं टिप्पण्यां व्याक्रियाप्रक्रिया चेत्थमङ्क्येत, येन संस्कृत-साहित्येऽल्पप्रवेशा अपि एतत्पुस्तकबलादेव संस्कृतसाहितीप्रवेशं लभेरन्। अथ च सनातनधर्म्मप्रचारेप्सवोऽप्यस्मदीयलेखैर्बहूपकृता भवेयुः। येषां यस्मिन् कार्य्ये मया सह सहानुभूतिर्भवेत्; ते कृपया मां पत्रद्वारा स्वसम्मतिं पिशुनयेयुर्येनाऽहं सोत्साहः सन्नुक्तकर्म्मणि व्याप्रियेयां†। अथ च ये पुस्तक-प्रकाशकमहाभागा ईदृग्विधं पुस्तकं प्रचिकाशयिषन्तु; ते स्वाऽभिप्रेतं पिशुनयन्तु। प्रकाशितानां मामकीनानाममीषां निबन्धानां पृष्ठसंख्या प्रायः १२०० द्वादशशती, ५०० पृष्ठानि च 'वेदपुराणयोरैक-वाक्यता' इति ग्रन्थस्य, ३०० मिता पृष्ठसंख्या मत्पार्श्वे विद्यमानानां निबन्धानाम्; एवं 'सूर्य्योदयाकारस्य २००० द्विसहस्रपृष्ठमितं मदीयलेखानां परिमाणं ज्ञेयम्।

मामकीन—प्रकाशित-निबन्धान् वीक्ष्य बहवो दूरदूरस्था बम्बई, सूरत, कलकत्ता, काशी, जयपुर (ववाई, डूण्डलोद) काश्मीर (श्रीनगर) मुजफ्फरपुर, सारन, बीकानेर, लवपुर, अमृतसर, हरद्वार, अयोध्या, मथुरा, मद्रासप्रभृतिमण्डलस्थाः

* अयं निबन्धः 'संस्कृतरत्नाकर' ४।७ प्रकाशितः ११। पृष्ठेषु।

† व्याप्रियेय—इति लिङि०।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

विद्वांसः कतिचन पत्रद्वाराऽपरे साक्षात्कारद्वारा, एवं नेदिष्ठे स्थिताश्च विद्वांसो महतीं प्रसक्त्यासत्तिमुपेयिवांसः, मामुदसाहयँश्च । विशेषतो भारतधर्म्ममहामण्डलस्थाः स्व० स्वामिदयानन्दाः, सूरतवास्तव्या गोस्वामिव्रजरत्नलालमहाराजाः, म० म० पण्डित श्रीगिरिधरशर्म्माणः, पण्डितश्रीघूटरझा, श्रीद्रव्येशझाप्रभृतयश्च दर्शन-प्रदानपूर्वकं मल्लेखैः स्वसन्तुष्टिं प्राकाशयन् । केचिच्च मल्लेखैः स्वयोग्यतावृद्धि-मपि जातामन्यन्त, पत्रद्वारा चाऽसुसूचन् । अन्ये च मल्लेखैः पर्य्याप्तसहायतां प्राप्य तद्-दिशा स्वलेखान् पर्य्यष्कार्षुः । तथाऽस्मल्लेखादनुप्रासयमकादि पदानि चोद्धृत्य स्वलेखं सममण्डयन् । अपरे च मल्लेखचौर्य्यमपि कृत्वा स्वनामप्रसिद्धि-मीप्सवोऽभवन् । एके च मम क्रियाविषयक प्रभृति लेखानां प्रेषणार्थं मामसकृदन्व-रुन्धन् । एके च मत्प्रकाशितसंस्कृतलेखानां हिन्दीभाषानुवादाय मां प्रैरिरन् । मन्ये, अन्येऽपि विद्वांस एवं सत्कार्येऽस्मिन् मामुत्साहयन्तः सन्तः, सुरसरस्वतीसेवने मह्यमव-सरान्तराण्यपि दापयिष्यन्ति ।

अवसाने 'सुप्रभातसूर्य्योदयोद्योतसंस्कृतरत्नाकराऽमरभारतीवल्लरी—श्री-संस्कृत-मधुरवाणीप्रभृतिसंस्कृतपत्राणां सम्पादकोपसम्पादकव्यवस्थापकप्रकाशकमहाभागेभ्यो—येषामकम्पयाऽनुकम्पया गीर्व्वाणवाण्याः *शुश्रूषणस्याऽहमवसरमलमलप्सि †लब्धाहे चाऽग्रे—पुनरपि धन्यवादराशीनर्प्पयन् स्वकीयनिबन्धमहमिहैव विरमयामि । शमस्तु ।

गङ्गाशतकम् ।

रचयिता—पण्डित नारायणपति त्रिपाठि महोदयः, काशीस्थः ।

(क्रमागतम्)

न यात लोका ! स्सुरसिन्धुतीरं,
मग्नं वृषस्थं भुजगावनद्धम् ।
पञ्चाननं भूतपतिं विधाय,
स्वयं शिरस्था भवति क्षणेन ॥ ८८ ॥

शिवा शिवशिरस्सरोवर(रस)समुद्भवा शाम्भवी,
त्वशैवकुलनाशिनी शिवमयी शिवालिङ्गिता ।
शिवा-शिव-शिवङ्करी शिवकरी शिवत्वप्रदा,
शिवाय भज तां सतां शिवकरास्तु सा शङ्करा ॥ ८९ ॥

---

* अलप्सि—लुङि इति । † लब्धाहे—लुटि इति ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सम्प्रार्थये पाणियुगं निबद्ध्य,
विश्वेश्वरं स्वर्गधुनीधरन्तम् ।
प्रभो ! भवेन्मद्वसतिस्सदैव
भागीरथीतीरकुटीरकोणे ॥ ९० ॥

यावत्कश्चिज्जननि ! यवनश्चर्मकुम्भं प्रवाहे–
ष्वादातुं ते सलिलममलं मज्जयत्यम्ब ! दैवात् ।
तावद्गावो विमलतनवः कामधेनुं हसन्त्यः,
क्रीडन्त्यस्ताः सुरपुरगता नन्दनारण्यचाराः ॥ ९१ ॥

रे रे दूता ! मदीया शृणुत मम वचो यर्हि यायास्त लोके
गङ्गातीरप्रदेशस्थनगखगमृगान्नॄन् पिशाचाँश्च पापान् ।
अस्पृष्ट्वैव स्वकार्ये लगत न हि भवेन्मेऽधिकारो विनष्ट
इत्याज्ञाभिस्स्वकीयान्प्रभुवरशमनोऽनुक्षणं शास्ति दूतान् ॥ ९२ ॥

एकेनैव मुखेन तेऽमृतमयं चीरं भवानीसुतस्
सेनानीरपिबद्ध्रुवं शिशुरसौ स्वास्यैस्तु षड्भिर्युतः ।
दैत्यान्सोऽप्यजयत्कथं तव पयो नित्यं पिबञ्जाह्नवि !
कामादीन् स्वरिपूनहन्न जितवाञ्जाने मनोदुष्टताम् ॥ ९३ ॥

किं माला यूथिकायाः शशधरकलया बिम्बितं वोत्तमाङ्गे,
किं वा सर्पोऽतिशुभ्रः प्रविशति कवरीं श्वेतसूत्रावलिर्वा ।
जातं शम्भोः पवित्रे शिरसि पलितमाहोस्विदेवं विविच्य
ज्ञाता सिद्धैर्भ्रमन्ती जयति सितजला देवकल्लोलिनीयम् ॥ ९४ ॥

कृत्वा गण्डूषमध्ये जलनिधिमपिबत् कुम्भयोनिर्यदैव,
तद्दुःखार्द्रा सवाष्पा भगवति ! भवती वीक्ष्य शुष्कं समुद्रम् ।
धावन्ती स्नेहवेगान्निजसलिलभरैः पूरयित्वा प्रियं स्वं
लोकानानन्दयन्ती भुवनमुपगता पातु गङ्गा सभङ्गा ॥ ९५ ॥

यादृग् यशोऽम्ब ! प्रथितं सहस्रमुखैरगण्यं गणनापरं ते ।
तादृङ् मदीयं खलु घोरपापमीक्षे द्वयोरद्य बलं युयुत्स्वोः ॥ ९६ ॥

अयमेव महाऽत्यतिक्रमः, क्रियते देव्यविचारतस्त्वया ।
यदपापिसुरापितापिनो, विहिता मोक्षपथाधिरोहिणः ॥ ९७ ॥

शशकैर्मशकैश्शुकैर्बकैः सुरसिन्धौ यदवाप्यते पदम् ।
ऋषिभिर्बहुयोगसाधनै र्जितगोभिर्न हि लभ्यते क्वचित् ॥ ९८ ॥

बहुभिर्दिवसैर्मया श्रुतं युगसन्ध्यन्तरमेव यास्यसि ।
स तु सन्धिरितस्स्वयं जगज् जननि ! त्वं परिपासि पापिनः ॥९९॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(पद्मबन्धः)

राजीव-संशोभितशुद्धवारा, रामायणादिस्तुतदिव्यधारा ।
राज्यं विमुक्तेर्निजभक्ततारा, रातु त्रिनेत्रा त्रिपथप्रचारा ॥ १०० ॥

जलयन्त्रपथेन काशिका–हृदयं या प्रविवेश जान्हवी
कथमेष्यति सा विहाय तां, सह विश्वेश्वरशोभितामिमाम् ॥१०१॥

या मालिङ्गितुकामा, श्रीकाशी मुक्तिधामासौ
तिष्ठत्युत्थितपाणि, "माधव–धरहरा" व्याजेन ॥ १०२ ॥

उक्तं केनचिदेव विष्णुरयुतं वर्षाणि संस्थास्यते,
तस्यार्द्धं जननि ! त्वदीयमुदकं भूमण्डलं पास्यति ।
किन्त्वेको भ्रमविभ्रमोऽत्र भवति स्पष्टः कथं वैष्णवं,
पादं विष्णुपदी प्रयास्यति नदीस्त्यक्त्वाम्बु पूर्वं ततः ॥१०३॥

नाहं वच्मि वचः क्वचिज्जनचये जाने भवन्तीं स्वतः,
सञ्जातां प्रकृतिं पुराणपुरुषाद् ब्रह्मद्रवां निर्मलाम् ।
शम्भोर्मस्तकमालती-सुममयीं मालां जगन्मातरं,
नित्यां नित्यतरङ्गिणीं त्रिपथगां भागीरथीं जाह्नवीम् ॥ १०४ ॥

रे रे कार्तान्तदूताः किमिति ममकरो गृह्यते पापमूर्ते !
नेतुं त्वां धर्मराजं प्रति कृतवृजिनव्रातसंशोधनार्थम् ।
मूढा ! दूरं प्रयात प्रभुरपि नहि वस्प्रष्टुमङ्घ्री क्षमो मे,
को हेतुः स्पृष्टगङ्गोऽहमिति शुभवचस्ते समाकर्ण्य याताः ॥१०५॥

विधीयतां पातकपुञ्जमत्र,
निधीयतां पद्यमराजशीर्षे ।
विगर्ह्यतां स्वर्गविलाससौख्यं,
विलोक्यताञ्चेदमरापगेयम् ॥ १०६ ॥

श्रीगौतमप्रार्थनया प्रसन्ना,
सिंहस्थिते देवगुरौ स्वयं या ।
स्वभक्तवृन्देप्सितकर्मसिद्ध्यै,
गोदावरीं गच्छति पञ्चवट्याम् ॥ १०७ ॥

यस्यास्तटे विन्ध्यगिरेश्शिरस्स्था,
श्रीयोगमायाष्टभुजादिशक्तिः ।
सदा वसन्ती कलिकल्मषौघान्,
विनाश(दार)यन्तीष्टफलं ददाति ॥ १०८ ॥

आसन्सत्ययुगे बहूनि भुवने तीर्थानि पुण्यानि वै,
त्रेतायां विहितं समस्तसुखदं श्रीपुष्करं दुष्करम् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जातं द्वापरसंज्ञके गुरु कुरुक्षेत्रं पवित्रं भुवि,
तिष्ये तीर्थकुलाभिवन्दितजला श्रीजाह्नवी केवलम् ॥ १०९ ॥

यस्याः प्रतीरे चरणाद्रिदुर्गे,
राजर्षिराड् "भर्तृहरि"र्यतीन्द्रः ।
समाधिनिष्ठोऽप्यवगाहमान
आयाति काशीमिति सुप्रसिद्धिः ॥ ११० ॥

मज्ज्येष्ठसोदर्यवरस्य गंगे,
"लक्ष्मीपते"र्मृत्युगतं शरीरम् ।
काश्या परित्यक्तमपि त्वयैव
तूरीकृतं भारतराजधान्याम् ॥ १११ ॥

मत्पूर्वजास्सारवपारतोऽम्ब !
समेत्य काशीं तव सेवनार्थम् ।
विधाय वासं त्वयि मुक्तिभाजो,
जातास्तथा मां कुरु भाग्यवन्तम् ॥ ११२ ॥

अवाप्य यस्यामुदकं तिलेन,
संयोजितं स्वीयकुलोद्भवेन ।
अक्षय्यतृप्तिं समुपेत्य हृप्ताः
भवन्ति तृप्ताः पितरः कृतार्थाः ॥ ११३ ॥

अशेषपापहारिणी गिरीन्द्रशृङ्गदारिणी,
गिरीशशीर्षचारिणी पयोधिपूर्तिकारिणी ।
स्वसेविवृन्दतारिणी भवाब्धिभीतिवारिणी,
मदीयमुक्तिधारिणी भवेत्स्वभक्तिभारिणी ॥ ११४ ॥

ज्येष्ठे मासि सिते दले बुधदिने हस्तर्क्षसंशोभिते,
या स्नानेन हरत्यघं दशविधं चेतोवचोदेहजम् ।
तस्यामेव तिथौ मया दशहरायां जाह्नवीप्रीतये,
तत्स्तोत्रं शतकाह्वयं शिवपुरे प्रारभ्य संलिख्यते ॥११५॥

न भूतो न भावी न चास्ति त्रिलोक्यां,
त्वयाऽप्यम्ब ! नो दृष्टपूर्वः क्वचित्स्यात् ।
महाघोरपापी कुपात्रप्रवीरो
विरञ्चिप्रपञ्चे द्वितीयो मदन्यः ॥११६॥

अयोध्यादिका या श्रुता स्सप्तपुर्यः,
सदा मोक्षदा स्तासु या त्वद्विहीनाः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ततोऽष्टादश त्वत्तटीस्था नगर्य्यः
कथन्नाधिकास्स्युर्महीमोत्त्वदाने ॥११७॥
सार्धसप्तशतक्रोशाधिका भारतभूर्यया ।
प्लाविता "राजमहलाद्"द्विधारे ! नोऽव जाह्नवि ! ॥११८॥
भूयो भूयोऽपि भवता द्रवतां भूरिभूतिभूः ।
भूतेशभालभृङ्गारो भ्रमद्भागीरथीभ्रमः ॥११९॥
जन्यो जंतुर्जन्यजघन्यजाल्म=
जुगुप्स्यजीर्णज्वरजैत्रजायुः ।
जरज्जगज्जालजिघत्सुजिह्वा-
ऽजा जह्नुजाता जयताज्जगत्याम् ॥१२०॥
त्वदाश्रयत्वाज्जगदम्ब ! नित्यशो,
जरद्गवस्थो जटिलो महेश्वरः । (ऽपि भूर्जटिः)
द्विजिह्वसंवेष्टितसर्वमूर्तिकः
सुखी भ्रमत्येष महाविषादनः ॥१२१॥

(क्रमशः)

'कुन्त-कौटिल्यम्' ।

प्रणेता—साहित्यरत्नं, कविरत्नं, श्रीमद्दीशदत्त पाण्डेयः 'श्रीशः' शास्त्री, काव्यतीर्थः काशीस्थः ।

[—एष 'श्रीश' महाशयोऽधिसंस्कृत कवि-मण्डलमेकल एवानुपमाशुकवियुगधर्मानुकूलोऽपि नवयुवकेषु युगान्तरकारी काव्य-प्रणेता । कविनानेनानवद्यपद्यव धेनाखण्डवीररसरञ्जितं खण्ड-काव्यमेकमनेकैर्नैकशः सुप्रशंसितं 'प्रताप विजयम्' प्रणीतम् । 'प्रतापसिंह' स्य कुन्त-पराक्रम-क्रम-वर्णनपरोऽयमंशस्तत एव प्रकाश्यते] (प्रकाशकः) ।

(१)

मनस्विमानोन्नतमौलिखण्डकः
स्वदीप्तिसंभासितसर्वदिङ्मुखः ।
प्रताप-हस्ते प्रतपन् प्रतापवान्
न कस्य कुन्तः कृतवान् प्रकम्पनम् ॥

(२)

रणाङ्गणे कः खलु वीक्ष्य तं भया-
ज्जहावसून्नैव भटोद्भटोऽपि सन् ।
न तेजसा तत्प्रभवेण केऽभवन्
स्थिता सुदूरेऽपि विदीर्ण-वक्षसः ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(३)

तृणीकृताख्यः स तडित्ततिप्रभ-
स्तुरुष्कजान् तुच्छतमान् प्रताडयन् ।
त्विषामधीशस्तरसाऽथ ताण्डवे
त्रिलोचनस्यानुचराभ आबभौ ॥

(४)

निमेषमात्रेऽगणितान् विनाशयन्
निशाचरांस्तान् यवनान्निरन्तरम् ।
निभालयन् नाकनिकेतनातिथीन्
ननर्त नासीरगतो नटेन्द्रवत् ॥

(५)

सुधाम धाम्नां रणधीरधर्षणो
धुतारिपक्षो द्विजधर्मपक्षपाः ।
ध्रुवं धराधेनुक-धीमतां कृते
कृतेश एष श्रितवेषपेशलः ॥

(६)

सुरक्तसत्केशररङ्गरञ्जितः
सुचामरश्चञ्चलचन्द्रहासभः ।
सुधीरहस्तव्यजितः सहस्रधा
जहार हंहो हृदयं न कस्य सः ॥

(७)

प्रभंजनस्यापि जवं विभञ्जयन्
प्रादर्शयन् भीममसीयसाहसम् ।
प्रतापकुन्तः कुटिलान् प्रकर्तयन्
न कं समातङ्कितवानशङ्कितः ॥

(८)

अलक्षि विद्युत्फलकोपमः परै-
रतर्कि तर्कैकघनैर्यमोऽपरैः ।
अमानि कैश्चिच्च पलायने परैः
सुदर्शनो दर्शनमात्रकातरैः ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(९)

समुज्ज्वलोऽप्यप्रियरक्तरञ्जनो
विलम्बिदेहोऽप्यविलम्बघातकः ।
अथैकलः सन्नपि पञ्चतामय-
न्नयं जयं कस्य न चेतसोऽकरोत् ॥

(१०)

व्यलोकि सीमातिग एष यैरलं
पुनर्न तैरेतददर्शि भूतलम् ।
स्वयं प्रतापोऽपि चमच्चकार तां
विलोक्य कुन्तार्जितसिद्धवीरताम् ॥

अन्योक्तयः ।

(ले०—लक्ष्मीनारायण द्विवेदी 'श्रीरामः' साहित्यशास्त्री (फरूँखावाद)

तरुवरं प्रति—

पिक-शुक-शिखिनां सुकृतैस्तरुवर! पुष्पैः फलैः समृद्धोऽसि ।
अपि खल-काककुलानां कटुरटितानां कुलायतां यातः ॥ १ ॥

त्वत्फलभोगापीनस्त्वदङ्कलीनो मनांसि पथिकानाम् ।
उत्कण्ठयति वनीरुह! कूजन्नेकोऽपि कलकण्ठः ॥ २ ॥

त्वत्कोपलदलसदृशाच्छवयः स्वच्छं ध्वनन्तीभिः ।
गीर्भिस्त्वाञ्च पराँश्च, त्वाम्पश्यान्कि पृणन्ति नो कीराः ॥ ३ ॥

त्वामारुह्य विपञ्चीकरणासक्तानिमानघिनः ।
अमी गिलन्तो भुजगान्मधुरनिनादा जयन्ति शितिकण्ठाः ॥ ४ ॥

त्वच्छ्रित-सन्ततिभक्ष्याः, फलसम्पत्तिं च दूषयन्तस्ते ।
मलं दलेषु सृजन्तः, कटु कायन्तः, श्रुतिं वधिरयन्तः ॥ ५ ॥

काणाः कालाकाराः, पान्थस्वान्तं विकलयन्तः ।
श्रियमपि तव च हरन्तः, कथमथ धार्या अमी त्वया काकाः ॥ ६ ॥

शनिवाहनान्यमी यं, स्पृशन्ति शिरसि व्रजन्ति दृङ्मार्गम् ।
यस्याप्यथ रतरक्ता, जीवनसायञ्च तस्य तस्य स्यात् ॥ ७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्योक्तयः ।

भ्रमरं प्रति—

हे हे द्विरेफ ! भवता भ्रमताब्जकोशाद्
उड्डीयते न सततं किमहोऽधुनापि ।
श्रीकृष्णवर्णमिव वर्णमवाप्य सद्यः,
किं मन्यसे त्वमधुना जलदेन तुल्यम् ॥

घटी यन्त्रं प्रति—

किं त्वं प्राणप्रियस्य दुःखविरहे क्रन्दायमाना सदा ।
किं वा नाम सदा हिमाचलसुतानाथस्य प्रोद्गीयते ॥
किं वाऽप्यालसिने जनाय नियतं प्रोत्साहनं दीयते ।
किं हेतोरनिशं ध्वनिं प्रकुरुषे हे हे घटीयन्त्रिके ॥

कलिकां प्रति—

आगन्तुं यदि नेष्यते सुकलिके ! मागच्छ मे हस्तयोः ।
ग्राह्यं मे वचनं सदा परमहो प्राप्ते नवे यौवने ॥
स्वार्थान्धाः करुणा-विवेकरहिता दुःसाहसाः षट्पदाः ।
पास्यन्ति प्रसृतं सुसञ्चितरसं हा हन्त ! न ज्ञायते ॥

—श्री नरसिंह पाण्डेयस्य 'पथिकस्य'।

पण्डितेभ्योऽभ्यर्थना ।

(ले०—श्री कुसुमाकर पाण्डेयः साहित्याचार्य्यः ग० आयुर्वेदिक कालेज (पटना)

(१)

"विद्वांसो वसुधातलेऽत्र वितता भाषाश्च नानाविधा
स्तास्वेका सुलभाऽव्यया शिवकरी गीर्वाणभाषा न वा ?
यच्छायामनुसृत्य रङ्कनिवहोऽप्याधारयञ्जीवनम्-
अन्येभ्योऽपि ददाति जीवनमहो ! पुण्यप्रदा सा न किम् ?

(२)

"मर्त्यानामपकारिणी कुमतिदा धर्मध्वजोद्ध्वंसिनी ।
वेला, चास्ति कलेरतो हि जनता नास्तिक्यभावं श्रिता ॥
इत्थं सा प्रणिगद्यतेऽज्ञनिवहैर्गीर्वाणवाणी मुधा ।
नत्वयं जीवनमादधाति सततं गीर्वाणवाणी सुधा" ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(३)

"या विश्वाऽविधनिमग्नलोककलुषोद्धारप्रशस्ता स्मृतिः
कृत्याकृत्यनिदर्शिका कविकृतिः श्रीरामलङ्केशयोः ॥
वर्णानां जननादि-यज्ञविधयो भूताः प्रभूता यतः
सा भाषा भुवनेऽधुना व्रजति हा ! शून्यं पदं दृश्यताम् ॥

(४)

"घोराज्ञान-निशाभिभूतमनसो यूयं समे साम्प्रतं
हित्वालस्यतमः प्रवित्त कुशलाः ! संसारवृत्तं मनाक् ॥
या भाषाऽमृतवल्लरीव गदिता देवासुरैर्मञ्जुला
"स्कूले" सा श्रयतेऽधुनैच्छिकपदं तुच्छं समालोच्यताम् ॥

(५)

कालेऽस्मिन् भवतामभीप्सितमिदं जीयाद्वरं संस्कृतम्
त्यक्त्वा द्वेषचयं मिथोऽत्र कुशलाः ! कार्य्यं महान्दोलनम् ॥
काचिद्वाऽप्यपरा ह्युपायसरणि गीर्वाणवाण्युन्नतौ
लोकानामनिशं यथाऽत्र शिवदा भूयाद्वरा भारती ॥

——:०:——

स्वजातीयो विश्वविद्यालयः धर्मशिक्षा च।

सम्प्रति सर्वत्रैव पृथिव्यामशान्तेरनलः कथं प्रज्वलितोऽस्ति। कथञ्च विश्वस्मिन्नेव मनुष्यसमाजे कलहाग्निः सन्धुक्षितो दरीदृश्यते। किमपरं सर्वाण्येव राष्ट्राणि समराग्निना मनुष्यसमाजं तदीयसभ्यताञ्च सर्वथा समुन्मूलयितुं लोकविनाशकानि नानाविधानि यन्त्रचक्राणि निर्मान्ति, समरक्षेत्रमवतरितुं वद्धपरिकराणि च सन्तिष्ठन्ते। इह हि यदि धैर्यमाधाय निष्पक्षपातबुद्ध्या विचार्य्येत चेद् भ्रान्तिपूर्णा ईश्वरभक्तिरहिता धर्मध्वंसकरी आधिभौतिक-वादैकपरायणा सांप्रतिकी शिक्षैव सर्वस्यास्य रोगजातस्य निदानतामासादयति।

इह भारतेऽपि सांप्रतं सर्वत्रैव दारिद्र्यदावानलः सन्दीप्तो दृश्यते। सर्वेष्वेषु स्थानेषु सर्वस्मिन्नेव च प्रान्ते सामाजिक-पारिवारिकराजनीतिक्योऽशान्तयः प्रतिदिनमेधमाना एवावलोक्यन्ते, सर्वत्रैवेयमधार्मिकी अनीश्वरवादप्रधाना शिक्षैव निमित्तत्व-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मुपैति। अद्यत्वे परमपावने महर्षिसेविते‍ऽपीह भारते आलस्यं स्वार्थपरता भ्रातृद्वेषो‍ऽन्यधर्मविद्वेषो‍ऽनाचारो‍ऽत्याचारो दैवे जगति चाविश्वासः स्वीयधर्मेऽनास्था अपवित्रता संयमनिरङ्कुशतोच्छृङ्खलताप्रभृतयः परस्परमक्ष्याभक्ष्यस्पर्शास्पर्शादिविवेकराहित्याद‌यश्च दोषाः स्त्रीपुरुषेषु समान मुज्जृम्भमाणाः सर्वानेव भारतीयानामूलं श्रीहीनान् समृद्धिविरहितान् अल्पायुषः परस्परकलहप्रियान् विदधति। तत्रापि पिशाचीनीयमधर्मबहुला नास्तिक्यकदर्थिता आधुनिकी शिक्षैव कारणतामेति।

अद्यत्वे भारतेऽस्मिन् घोरं मर्मभेदकमन्नकष्टं भारतीयानां प्रतिपदं परमुखापेक्षित्वं संसारयात्रानिर्वाहे संघर्षबाहुल्यं पितापुत्रयो राजप्रजयोः स्त्रीपुरुषयोः स्वजातिषु स्वसमाजे स्वबन्धुवर्गे दैनन्दिनमुत्तरोत्तरं यो हि कलहानलः सन्दीप्तो दृश्यते प्रजावर्गे चानुद्योगालस्यनिर्जीविकत्वादयो दोषाः समेधमाना दृश्यन्ते, तेषां सर्वेषामपि निदान मियमेव शिक्षा ईश्वरज्ञानविरहिता धर्मभावहीना विद्यते।

धर्मो विश्वस्य धारको धर्मेणैव सर्वं समेधते। धर्मप्रतिपालनेनैव मानवसमाजः स्वाभ्युदयमुपपादयितुं समर्थो भवति। महर्षिणा कणादेन च 'यतोऽभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धिः स धर्मः" इत्येव सूत्रितम्। मानवसमाजे अनायासतो धर्मेणैव सुखसमृद्धिः समेधते। धर्मबलेनैव भारतीयाः पुरा जगद्गुरुपदमधिगता आसन्। धर्ममहत्त्वप्रख्यापनार्थमेव महर्षिणा व्यासेन स्वदिव्यगिरा—

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम्।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते॥

अतश्चेदन्निश्चितं विद्यते यद्धर्मबलेनैव मानवसमाजस्य शाश्वतिकोऽभ्युदयो भवितुमर्हति इति—

एतावता वाक्यप्रबन्धेनैतदेवावसीयते यत् धर्मशिक्षामन्तरा संसारार्णवीयमिदं दुःखजातं नान्तं गन्ता, नापि तस्येह सर्वथा समाप्तिर्भविता। यतश्चेह दुःखबहुलेऽपि जगति याथार्थ्येन शान्तिसुखसमृद्धिरभ्युदयोपलब्धिश्च स्यातामिति।

अतश्चेदं सर्ववादिसम्मतं विद्यते यत् बालकेषु बालिकासु च यथा प्रारम्भत एव धार्मिकशिक्षायाः सन्निवेशोऽपेक्ष्यते, तथैव राष्ट्रमात्रेऽपि सर्वत्रैव विद्यते धर्मशिक्षायां आवश्यकत्वम्। कुमारपाठशालासु महाविद्यालये बालिकापाठशालासु नारीविद्यालयेषु कन्यामहाविद्यालयेषु सर्वत्रैव धर्मशिक्षाया विद्यते नितान्तं प्रयोजनम्। मानवसमाजे च धर्मसंस्कारवृद्धौ सत्यां जगत्पालकस्य भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्याऽप्युपलब्धो भविष्यति प्रसादः। धर्मवृद्ध्या हि प्रसीदति परमेश्वरो जगन्नियन्तेति सर्वेषामेव धर्मसूत्रकाराणां प्रसिद्धः सिद्धान्तः। "धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः" इति सर्वाभ्यर्हितस्य मनोर्धर्मप्रणेतुरादेशः। धर्मसंस्काराणां समृद्धिमासाद्य मानवाः स्त्रियो वा

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मनसा कर्मणा वचसा पावनत्वं जुषाणाः सर्वथा सर्वतः स्वाभ्युदयमासादयन्तीति निश्चप्रचम्।

सम्प्रति जगति प्रतिस्त्रीपुरुष माबालवृद्धं धर्मभावो विवृद्धिं विन्देदिति धिया श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकैः अखिलभारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिकसंस्कृतविश्वविद्यालयनाम्ना एका सर्वजनीना धर्मसंस्था प्रतिष्ठापिता (All-India Sanskrit and Spiritual University) यस्या संस्थायाः प्रधानं केन्द्रं धर्मकेन्द्रेषु सर्वोन्नतपदमधिगतवत्यां वाराणस्यामेव प्रतिष्ठापितं विद्यते। तस्य विश्वविद्यालयस्य चत्वारो विभागा विद्यन्ते। तथाहि—

(१) प्रथमः प्राचीनशास्त्रानुसन्धानविभागः। विभागेऽस्मिन् प्राचीनानां लुप्तप्रायाणामनर्घाणां हस्तलिखितपुस्तकानामनुसन्धानं भवति। द्वितीयः परीक्षाविभागः। अनेन विभागेन सर्वत्रैव देशविदेशेषु धर्मपरीक्षा-केन्द्राणि प्रतिष्ठाप्य तद्द्वारा धार्मिकशिक्षाप्रचारः कार्य्यते। तृतीयः शास्त्रप्रकाशनविभागः। विभागेऽस्मिन् धार्मिकाणां पाठ्यपुस्तकानां प्रणयनं विधाय प्रकाशनं क्रियते। गृहेषु धार्मिकशिक्षाप्रचारविभागश्चतुर्थः। अनेन विभागेन हिन्दुगृहेषु तदीयपरिवारसंघे धार्मिकशिक्षाप्रचारव्यवस्था क्रियते। भारतीयाः प्रतिष्ठिता विद्वांसो महामान्या राजानो महाराजा धार्मिका देशनेतारश्च सर्वथास्य विश्वविद्यालयस्य सूत्र-सञ्चालकाः सन्ति। तेषामेव हस्ते विश्वविद्यालयस्य प्रबन्धव्यवस्थितिर्विद्यते। विद्यालयस्यास्य जगद्धितकरेषु देशसमाजयोः सर्वाङ्गीणमङ्गलसाधकेषूद्देश्यसमूहेषु सत्स्वपि अधस्तना उद्देशाः अवश्यमवधानीया विद्यन्ते—

सर्वत्रैव भारते प्रतिप्रान्तं स्वतन्त्रनरपतिप्रान्तेषु च यत्र यत्र कन्यापाठशाला बालपाठशाला कुमारविद्यालयः प्रौढविद्यालयो नारीकलाशाला महाशाला वा विद्यन्ते, तत्र सर्वत्रैव तत्सञ्चालकैस्साक्षात् मिलित्वा पत्राचारादिना च निश्चित्य तेषां सम्मत्यनुसारं तत्-तत्-पाठशालासु धार्मिकशिक्षाप्रदानस्य व्यवस्थाकरणम्। प्रधाननगरेषु वा केन्द्रं प्रतिष्ठाप्य विद्यार्थिनां कृते धार्मिक-परीक्षाया व्यवस्था-करणम्। तत्र परीक्षायां समुत्तीर्णेभ्यो विद्यार्थिभ्यो मासिक्या वार्षिक्या वा वृत्तेः प्रदानम्। पुरस्काररूपेण च पुस्तकादीनां पदकादीनां वा प्रदानम्।

सर्वत्र स्वतन्त्र-नरपतिप्रदेशेषु च प्रधाननगर्यां धर्मसभासु विद्यामन्दिरेषु देवस्थानेषु वा तत्रत्य-धार्मिकसज्जनसाहाय्येन संस्कृतविश्वविद्यालयस्य विशेषपरीक्षयाः कृते केन्द्रसंस्थापनम्। तत्र च धार्मिकपौरोहित्यपरीक्षाया राष्ट्रभाषायाः संस्कृतभाषायाश्च परीक्षायां समुत्तीर्णेभ्यः विविधोपाधिप्रदानम् प्रमाणपत्रप्रदानञ्च। एतदर्थं विविधा उपाधयोऽपि निर्द्धारिताः सन्ति। अनेकधा छात्रवृत्तयोऽपि प्रकल्पिता विद्यन्ते।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

स्त्रीणां कृतेऽपि धार्मिकशिक्षोपलब्धयेऽनेकधा व्यवस्था कृता विद्यन्ते। यतश्च नार्य्यः स्वगृहस्थिता एव इमाः सर्वा अपि परीक्षा दातुमर्हन्ति । धार्मिक-पुस्तकानामध्ययन-प्रबन्धोऽपि तासां कृते सुविहितो विद्यते ।

उच्चशिक्षाशालिनां पाश्चात्यपद्धत्या इंग्लिशभाषाभिज्ञानां विदुषां धर्मगुरूणां धर्मोपदेशकानां धर्मप्रचारकाणां पुरोहितानां देवपूजकसमुदायस्य च कृते धार्मिक परीक्षाप्रदानार्थं सरलः प्रबन्धो विद्यते । ते यदि स्वगृहस्थिताः स्वीयं कार्य्यकलापं विदधत एव स्वस्वविषयकं कमपि निबन्धं लिखित्वा संस्कृतविश्वविद्यालयाधिकारिणां पार्श्वे सप्रमाणं प्रेषयेयुस्तथा अधिकारिणामेतद्विषये परितोषः स्यात्तदा यथायोग्यं महता मान्योपाधिना ते विभूषिता भवन्ति इति ।

प्रतिहिन्दुगृहं गृहपतिं विद्यालयस्य पोषकसदस्यं विधाय तद्द्वारा तदीयगृहस्थेभ्यो बालकेभ्यो बालिकाभ्यश्च धर्मशिक्षाया विशिष्टप्रबन्धार्थं धार्मिक-समाचार-पत्र-पुस्तकादि प्रेषण-व्यवस्था च क्रियते ।

एवं सर्वथा भारतव्यापिनोऽस्य धार्मिकशिक्षाप्रबन्धस्य कृते लोकबलविवृद्धये सर्वत्र प्रचारार्थं च श्रीकाशीनगर्य्यां 'श्रीदयानन्दोपदेशकमहाविद्यालय' 'आर्य्यमहिला-महाविद्यालय' इति नाम्ना द्वे धार्मिकसंस्थे श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकानां तत्त्वा-वधाने समुद्घाटिते विद्येते । यत्र योग्या विद्वांसो विदुष्यश्च धर्मशिक्षयाऽलङ्कृताः क्रियन्ते ।

विश्वविद्यालयस्य विशिष्टसमित्या सर्वदैवं प्रयत्नः क्रियते । येन सर्वेऽपि भारतीया धर्मोपदेशकाः पुराणवक्तारः पुरोहिताः कस्मिंश्चिदपि धार्मिककार्ये व्यापृता नरा नार्य्यो विश्वविद्यालयीयोद्देश्यजातमवगत्य तदीयोद्देश्यसाफल्यार्थं सयत्नाः स्युः । येन प्रतिनगरं प्रतिग्रामं प्रतिहिन्दुगृहं नियमतो धार्मिकशिक्षाया व्यवस्था समुचिता प्रचलिता स्यादिति ।

विश्वविद्यालयस्य पोषकसदस्यानां कृते १) एकं रूप्यकं प्रवेश-शुल्कं विद्यते यद्दानेन तेषां नाम सदस्य-पुस्तके लिख्यते तन्नाम्ना सर्वमपि धार्मिकशिक्षासंबन्धि-पत्रादिकं निःशुल्कं प्रदीयते । विश्वविद्यालयस्य वार्षिकं विवरणं नियमादिकञ्च निःशुल्कं प्रहीयते ।

अवसाने च सर्वानेव धार्मिकशिक्षासमेधनाभिलाषिणो विदुषो विद्यार्थिनो राजानो महाराजान् श्रेष्ठिनः धर्मोपदेशकान् संन्यासिनोऽन्यान् सज्जनान् संप्रार्थयमानोऽहमेत-देवाभिलषामि यदस्मिन् महायज्ञे ते सर्वेऽपि सर्वथा साहाय्यं विदध्युरिति ।

निवेदकः-पण्डित बालकृष्णमिश्र (बी० ए० एल-एल० बी०, काव्यतीर्थः) ।

सेक्रेटरी श्रीभारतधर्ममहामण्डल, काशी ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

शोकलहरी।

[महामहोपाध्यायमिथिलाभूषण पण्डित मुकुन्दझा बक्शी महोदयानां महाप्रयाणे]

रचयिता—पण्डित श्रीबालबोध मिश्रः, वेदान्त साहित्य-मीमांसाचार्यः।

अध्यापकः—गवर्नमेण्ट संस्कृतकालेज, काशी।

यदीयविद्यादिगुणप्रलुब्धा
मुग्धा न के वा जगतीतलेऽस्मिन्।
तस्मिन् परार्द्धादधिकप्रणामा
नामावशेषे विलसद्विशेषे ॥ १ ॥

नामाकृतिभ्यामिह कृष्णरामौ
तथैव रामोऽपि च लक्ष्मणोऽपि।
एकोऽपि सन् भात्रवतारयुग्मः
कलिं स्वतः प्राच्ययुगञ्चकार ॥ २ ॥

गुरुः स नः केवलयौगिको नो
रुढोऽपि नाकाद्धरणिम्प्रपन्नः।
कुर्वन्ननेकान् विपुलान्निबन्धान्
आसीत्स वाचस्पतिमिश्र एव ॥ ३ ॥

देशे गुरुश्चित्रधरः प्रजातः
स्वयञ्च गङ्गाधर एव काश्याम्।
आचारमात्रं सकलं प्रजातं
धिया च नाम्ना स परेश एव ॥ ४ ॥

स शिक्षयञ्छास्त्रमनेकशिष्या-
नाचारपूर्वं स्वयमाचचार।
इवाब्जजं सृष्टिविधौ परात्मा
गीताविधौ कृष्ण इवार्ज्जुनञ्च ॥ ५ ॥

सम्मानितं सर्वत एव पश्यन्-
जानन् स्वयं सर्वगुणोपपन्नम्।
सम्मानयन् शब्दबलेन सम्राड्-
गुणज्ञतां स्वां प्रकटीचकार ॥ ६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

देशे निजे श्रीमिथिलेशमान्यः
सम्मानितोऽन्यत्र च राजवर्गैः ।
काश्यां महेशेन समादरेण
मन्ये समानीय कृतोऽतिथिस्त्वम् ॥ ७ ॥

यशस्त्रिलोकीं श्रयते यदीयं
तेजःप्रभात्रो हृदयान्धकारे ।
विद्वत्तया शीलितसर्व्वदेश-
स्तदीय आसीन्महिमातिरेकः ॥ ८ ॥

अपूर्व एवात्र स एष सृष्टः
सर्वोऽपि तस्यैव गुणेन कृष्टः ।
गूढातिगूढे विषयेऽपि पृष्टः
प्रत्युत्तरेणैव च को न हृष्टः ॥ ९ ॥

यस्मिञ्जनेन क्रियते प्रणामः
प्रतिक्षणं जप्यत एव नाम ।
गतः कथं हा ! सहसैव धाम
शोकार्णवं नैव च पारयामः ॥ १० ॥

नाम्ना च वासेन स एष विष्णु-
र्बृहस्पतिर्वादिचये च जिष्णुः ।
कृतेऽपराधेऽपि परः सहिष्णुः
क्व चैव याति स्म स सञ्चरिष्णुः ॥ ११ ॥

विनैव विष्णुं किमु विष्णुलोको
विनैव शम्भुं किमु शम्भुलोकः ।
विना विरञ्चिं किमु वैधलोको-
विना भवन्तञ्च किमेष लोकः ॥ १२ ॥

शून्यां किमु प्रकथये मिथिलामिहैकां
भूमण्डलं किमु वदामि च शून्यमेकम् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

लोकत्रयं यदिह शून्यमिदं न भूरि
ब्रह्माण्डमेव सकलं कलये हि शून्यम् ॥ १३ ॥

विद्यालयो विरचितस्त्रिदशालयोऽपि
ग्रन्थादिना विरचिता दिशि कीर्त्तयोऽपि ।
सेवाः शिवस्य रचिता अपि लक्ष्मिवत्याः
शान्तिं गतः श्रमयुतः सुचिराय मत्या ॥ १४ ॥

सहजगूढविनिश्चयहेतवे
पदयुगं श्रयति स्म सुखं जनः ।
त्वयि गते निजधाम विहाय नः
श्रयतु हा ! बत सम्प्रति कं वद ॥ १५ ॥

क्षतिमिमां परिपूरयताम्भवा-
नवतरन्निति को हि वदेन्महान् ।
ह्यमृतनित्यमितिश्रुतिबोधितं
सकलवादिजनैरनुमोदितम् ॥ १६ ॥

सहजधैर्य्यमितीव समुत्सृज-
न्नहह ! 'बाल' इतीव परं रुदन् ।
विपुलशोकमहोदधिमाश्रयन्
श्रयति मौनमजस्रमचेतयन् ॥ १७ ॥

गजरसमितवर्षो वर्त्तमानश्च काश्यां
पदवरकृतभूषो मैथिलः श्रीमुकुन्दः ।
शरजलनिधिरामग्लौमिते स्त्रे सनाब्दे
विशदसहसि विन्ने ज्ञानतो मुक्तिमाप ॥ १८ ॥

जनं दृष्ट्वा सर्वं गलित-निजगर्वञ्च विरहे
परां दृष्ट्वा खिन्नां ह ! ह ! ह ! हृदि भिन्नां त्रिजगतीम् ।
विपन्नेऽस्मिन्काले कथमपि च बालेन विहिता
शमायास्तां (प्रजातेयं) लोकप्रचुरतरशोकस्य लहरी ॥ १९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमहामहोपाध्याय बख्सी मुकुन्दझा शर्म्मणां परलोकाधिगमे

शोकोच्छ्वासः।

[ले० श्रीबलभद्रठक्कुरः ग० सं० कालेज बनारस]

अयि नाथ ! विदामनाथता-
मधिरूढा किल विज्ञमण्डली।
मिथिला शिथिलाऽखिलाधुना
मधुनाशस्य पदं गते त्वयि ॥ १ ॥

अमृतोपमया गिरा पुरा
परितः शिक्षयसे नु मादृशान्।
अधुना यदुनाथसंगतः
किमु नामाशु न माऽनुकम्पसे ॥ २ ॥

अयि नाथ ! किलाथ विज्ञता-
ऽनुगता सा त्वयि सर्वतः स्थिता।
अधुना विधिना हता वयं
विरहे ते किमु नाऽनुकम्पसे ॥ ३ ॥

अयि विज्ञ ! सुविज्ञसंवृतं
यदि नानन्दवनं विनोदने।
परितोऽमरभोगिनीवृतं
किमुतन्माघवनं वनन्तव ॥ ४ ॥

इह नाथ ! नवाऽवलोकयन्
निजतुल्यत्वमितो गतोऽधुना।
गुरुवर्य्य ! विजित्य किं गुरुं
सुरसाचिव्यपदं विगाहितुम् ॥ ५ ॥

उत वा चतुराननादय-
श्चतुरा नो च तुरीयमागताः।
चतुरत्वसुशिक्षणे पुन-
श्चतुरस्त्वं चतुराननं गतः ॥ ६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

उत शेषविशेषतामहो !
श्रुतवानाशु जनादनेकशः ।
अविशेषयितुं गतोऽधुना
किमु नागस्य पुरं पुरोगमः ॥ ७ ॥

इति जल्पनकल्पनापराः
परितः शोकहुताशतापिताः ।
अधुना नयनाम्बुना जनाः
परिषिञ्चन्ति निजं कलेवरम् ॥ ८ ॥

मिथिला शिथिला न केवला
निखिला भारतभूरियं गुरो ! ।
विकला विरहे तवाऽधुना
किमु नाश्वासयसे समागतः ॥ ९ ॥

अनवद्यविद्य ! निरवद्यतामदं
नवगद्यपद्यरचना च नाधुना ।
दधते हतेति विरहे विमानसा
किल नम्यरम्यकविना विना त्वया ॥१०॥

मिथिले ! शिथिलासि किं पुन-
र्विकला भारतभूमि ! सांप्रतम् ।
प्रसवं कुरु तं तपोधने !
पुनरप्याशु सुतं गुणाकरम् ॥११॥

नयन नयनाम्बुनावृतं
हृदयं खेदकुलाकुलम्पुनः ।
गलमुच्छ्वसनं निरन्तरं
वृणुते मौनमतोऽवलम्बते ॥१२॥

श्रीमुकुन्दपदद्वन्द्वं मुकुन्दसुधिया धिया ।
आनन्दकन्दमानन्दवन त्यक्त्वा सुधारितम् ॥१३॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नन्दितामरमन्दिरदरभंगा मण्डलान्तर्गत हरिपुर निवासि मिथिलामिहिर महामहोपाध्याय पण्डितप्रकाण्ड–बख्सी मुकुन्दझाजी शर्म्मणां कृते—

शोकोत्तुङ्ग-तरङ्गः ।

ले०—पं० श्रीहरिनारायणमिश्रः (नन्दनः) व्या० आ० सी० संस्कृत वि० वराहीस्थः ।

मुकुन्दो हा ! हन्ताऽमरनिलयगन्ताऽभवदयम्
समाचारोऽसारो रहित-परिहारोऽर (ल) मधुना ।
चिरं चारं चारं विधुरित-विचारं प्रकटयन्
सतां स्वान्तं ध्वान्तं रचयति नितान्तं प्रतिपलम् ॥ १ ॥

सदाचाराऽऽधारस्त्वमिव क इहाऽऽचार-चतुरो
भवन्, भावी, भूतोऽमित-सुकृत-पूतोऽस्ति सुजनः ।
त्वदन्तिप्रत्यक्षं कथय ! किमु ? पक्षं कमपि वा
क्वचित्कृत्वा कश्चित् कथमपि विपश्चिद् व्यजंयत ॥ २ ॥

यशो देशे देशे दिशि दिशि सुरेशेप्सिततमम्
चरन्नृत्यन् नृत्यन् ननु तव च कृत्यं यदजयत् ।
पुरा त्वत्कारुण्यं बुध ! यदतितारुण्यमतनोत्
तदेवैतन् मुञ्चन् कथमित इतस्त्वञ्च मतिमन् ! ॥ ३ ॥

त्वयि स्वः संयाते भवति जनजाते कलकलो-
जितं यत्, तत् सर्वं नटति च सगर्वं रिपुकुलम् ।
सुचिद् ! गाः साशङ्का अनुपलमहङ्कारकलितो
भृशं शोकोट्टङ्की दलयति कलङ्की कलिरयम् ॥ ४ ॥

गते धर्मध्वंसिन् ! अनुचित प्रशंसिन् ! वत !!! महा-
महोपाध्याये हा !!! त्वमपि निखिलेहावलयितः ।
अवद्यं यत् कृत्यं तनु तनु ! हि नित्यं सपदि तत्
कलङ्कात् त्वां नेता क इह जितचेता विजयते ॥ ५ ॥

सुरैः साकं रन्तुं, नरकगतजन्तुं, किमथवा
समुद्धर्तुं तूर्णं, शमनवलचूर्णं रचयितुम् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

किमाहोस्विज् जेतुं गुरुपद मुदेतुं रविरिवो-
ऽमद् वान्यत् तेजः क्व नु परमजेयः स समवित् ॥ ६ ॥

सहस्रशुक्लं तञ्चन् विधुनिशमुदञ्चन् भवमितं
तिथिं वाणाऽध्यम्बा-शशिमितसमां *वाप्य मतिमान् ।
भवन् काशीवासी विषवषियहासी परमहः
शिवं ध्यायं ध्यायं समभवदिवाऽयं शिवमयः ॥ ७ ॥

यदन्यत् प्राग् जातं कुलिश-विनिपातं जगति तत्
कथञ्चित्सोढव्यं न तु परमनव्यं विरहजम् ।
विलोक्याऽतो दीनां भरविधुरलीनां तु मिथिलाम्
सदा वारां धारा पतति "हरिनारायण"दृशः ॥ ८ ॥

नवीन-संस्कृतकोश-निर्माणस्य परमाऽवश्यकता ।



(ले० पण्डित श्रीवासुदेवद्विवेदी 'विनीतः' साहित्याचार्यः ।)

अस्माकं वर्तमान संस्कृत-शिक्षा-पद्धतौ यथाऽन्येऽन्ये दोषा वर्तन्ते तथैव परीक्षा-पाठ्य-पुस्तकानामाचार्यान्तमध्ययने सम्पन्नेऽपि व्यवहारोपयोगि-संस्कृत-शब्दानां ज्ञानाभावो मद्दृष्ट्या सुमहान् दोषः प्रतीयते । लब्ध-शास्त्र्याचार्यपदवीका अपि बहवः कतिपयसूत्रेषु विषयान्तरे वा कृताऽभ्यासतया संस्कृते शास्त्रार्थं कर्तुं कथञ्चित् समर्था अपि जीवनयात्रोपयोगिनि संस्कृत-भाषणे सर्वथाऽसमर्था भवन्ति इत्यस्माभिः सर्वदा विलोक्यते स्वयमनुभूयते च । एष दोषो न विद्यार्थिवर्ग एवास्ति प्रत्युत पण्डित-मण्डलेऽप्यस्ति । परन्तु, एतदर्थमपराधिनस्तु न विद्यार्थिनो न वा पण्डिता एव, अपितु शिक्षा-पद्धतिरेव । यतः शिक्षा-पद्धतेरेव समीचीनतयाऽऽङ्गलभाषाया अध्येतारोऽध्यापकाश्च सर्वविध-व्यावहारिक-भाषा-निपुणा वाक्पटवो लेखन-कला-कुशलाश्च भवन्ति । न तैराङ्गलभाषया दैनिके भाषणे मनागपि सङ्कोचो विधीयते प्रत्युत तद्विपरीतं मिथो मिलिताः सन्तो बाहुल्येन तस्या एव व्यवहारं कुर्वन्ति । कथं न ते कुर्वन्तु ? यतो न ते शब्द-दारिद्र्यं भजन्ते । तेषां प्रारम्भिक-पाठ्य-पुस्तकेष्वेव निखिल-व्यवहारोपयोगिनः

---

* वाप्येति अवाप्येत्यर्थः । "वष्टि भागुरिरल्लोप" इति नियमादकारलोपः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

शब्दा धातवश्च मिलन्ति । तदुपरि तेषामध्यापकाः सततमेत्र शिक्षयन्ति यत्— "Eat in English, Drink in English, sleep in English and dream in English" अर्थात् भोजनं, पानं, शयनं, स्वप्नञ्चेति सर्वमाङ्गलभाषाया-मेव कुरुत । न केवलं शिक्षयन्त्येव, स्वयमप्याचरन्ति । तेषामध्ययनमध्यापनं विवादो (Debate) निवेदनञ्चेति सम्पूर्णोऽपि व्यवहार आङ्गलभाषयैव सम्पद्यते । एभिरेव समुदितैः कारणैस्ते पाटवमवाप्य समाजे लब्धप्रतिष्ठा भवन्ति ।

अथाऽधुनाऽस्मनः संस्कृतसमाजेऽप्येका दृष्टिर्दीयताम् । इदानीन्तन-संस्कृतशिक्षा-संस्थया निर्धारितानां पुस्तकानामध्ययनेनाऽचार्यपरीक्षाया अन्तेऽपि व्यावहारिक-शब्दानामुपलब्धिर्न भवति । यतो न कालिदासेन, माघेन भारविणा वा रघुवंशादीनां परीक्षापाठ्यपुस्तकत्वेन निर्माणं कृतं येन तदनुकूला रचना विधीयेत । तान्येव च पुस्तकानि परीक्षायां सन्ति । यद्यपि काव्यदृष्ट्या सर्वमिदं प्रशंसनीयमेवास्ति तथापि तादृशानामपि पुस्तकानां परीक्षायामावश्यकता वर्तते येषु देशकालोपयोगिनो नवीना विषयाः शब्दाश्च लिखिताः स्युः । तथा च प्रथममेतादृशपुस्तकानामभाव एव कारणं संस्कृतभाषणासामर्थ्यस्य ।

अतः परमेकस्य तथाविधस्य कोशस्याभावोऽपि विषयेऽस्मिन्कारणतां भजते, यस्मिन् सर्वेऽपि व्यवहारभाजः शब्दाः सङ्कलिताः स्युः । अस्मत्समाजे कोशघोषणस्यापि पद्धतिः प्राचीना वर्तते । कोशेष्वपि अमरकोशस्तावदाधिक्येन लब्धप्रचारोऽस्मत्-समाजे । बहवो बाल्यकाल एवाऽमरकोशस्य घोषणं कुर्वन्ति । विहारोत्कलसंस्कृत-परीक्षायान्तु पाठ्यपुस्तकत्वेनापि निर्धारितो वर्ततेऽमरकोशस्याऽन्यतमः कश्चित्काण्डः । परमेतावताऽपि कोऽपि विशिष्टो लाभो न दृष्टिपथमायाति । यतोऽमरकोशेऽपि बहवो व्यवहारोचिताः शब्दा न सन्ति, बहवश्च नितरामनावश्यका एव विद्यन्ते । यथा तत्र "भात" इत्यस्य संस्कृतं वर्तते परं 'दाल" इत्यस्य नास्ति । "खूटी" वाचकौ नाग-दन्त-निर्यूहशब्दौ विद्येते परन्तु "अरगनी" वाचको न कोऽपि शब्दो मिलति । यद्यपि सर्वेऽपीमे शब्दाः कोशान्तरेषु लभ्यन्ते परं सर्वेषां तेषामेकत्रसंग्रहाऽभावात्, कोशान्तराणाञ्च विरलप्रचारतया विद्यमानैरपि परः सहस्रैर्व्यावहारिकैः शब्दैर्वयम-परिचितास्तिष्ठामः ।

अनेनैव कारणद्वयेन व्यवहारिक-संस्कृतशब्दानलभमानाः पण्डिता विद्यार्थिनश्च सर्वथा संस्कृत-भाषणाद्विरक्तास्तिष्ठन्ति । यद्यप्यत्र तेषामालस्यमनुत्साहश्चाऽपि कारणं वर्तते तथापि पदे पदे संस्कृतशब्दानामभाव एव तान् सर्वथा व्यापारादस्माद्विमुखी-करोति इति बहुत्र भ्रामं भ्रामं मयाऽनुभूतमिदम् । एकदा काशी हिन्दू-विश्वविद्या-लयस्थ-संस्कृतच्छात्रावासस्य प्रधानाऽध्यक्षाः श्रीमन्तः पं० कालीप्रसादशास्त्रिणो व्या-करणशास्त्राचार्याश्छात्रावासे संस्कृतभाषण-प्रचारार्थं प्रार्थिता मामवोचन्-यत् पूर्वं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भवान् सर्वेषां दैनिकोपयोगभाजां पदार्थानां संस्कृतनामान्यन्विष्याऽनयतु ततः परं वयं संस्कृतयैव गिरा व्यवहर्तुं छात्रानाज्ञापयिष्यामः। एतत्कार्यार्थञ्चाऽहं तैर्बहुबारमुत्साहितः। एवमेवाऽस्माभिर्बहुत्राऽवलोकितमवलोक्यते च यत् पण्डिताश्छात्राश्च पाकं कुर्वाणा अपि पाकपात्राणां, विविधानि वासांसि वसाना अपि तत्तद्वाससां, नानाविध-खाद्यपेयलेह्यचोष्यपदार्थान् व्यवहरन्तोऽपि तत्तद्वस्तूनां संस्कृत-नामानि न जानन्ति। पण्डिताः खलु विद्यार्थिनामादर्शस्वरूपाः, यथा ते वर्तिष्यन्ते तथैव विद्यार्थिनोऽपि। परं पण्डितास्तु न स्वयमेव संस्कृते व्यवहरन्ति नापि छात्रानेवोपदिशन्ति। प्रत्युत बहवस्तु संस्कृतभाषाभाषिणेऽसूयामपि प्रकटीकुर्वन्ति। यदि कश्चन संस्कृते वदति तदा सोऽभिमानी पण्डितम्मन्यश्च मन्यतेऽपरैः। अत एवानेके कामयमाना अपि भयेन लज्जया वा संस्कृतेऽव्यवहरन्तो मयाऽवलोकिता बहुषु विद्यालयेषु। एवञ्च संस्कृतशब्दानामभावेन, औदासीन्येन, भयेन, लज्जया च परित्यक्त-संस्कृतभाषण-व्यापाराः कानिचित् परीक्षापाठ्य-पुस्तकानि पठन्तः पाठयन्तश्च संस्कृतस्यैव पण्डिता विद्यार्थिनः संस्कृत-प्रचारे बाधकतां भजन्ते।

यदि संस्कृताध्ययनस्य कस्यामपि परीक्षायां कथमप्युत्तीर्णताप्राप्तिमात्रमेव प्रयोजनं स्यात्तदा तु न किमपि वक्तव्यं वर्ततेऽस्माकम्। परन्तु, एकतो यदा अ० भा० संस्कृत-साहित्य-सम्मेलने, देवभाषा-परिषदि, विभिन्नसंस्कृतप्रचारकसंस्थासु च संस्कृत-प्रचाराय विविधाः प्रस्तावा उपस्थाप्यन्ते, राष्ट्रभाषात्वसम्पादनाय (?) चान्दोलनं विधीयते, संस्कृत-पत्रपत्रिकादीनाञ्च सुचारु—प्रकाशनाय च प्रयत्नः क्रियते तदाऽपरतः संस्कृत-समाजस्येदृशी निश्चेष्टता कथमिवोचिता केनापि हितैषिणा वक्तुं शक्यते। अल्पीयांसि दिनानि व्यतीतानि, त्रिवेन्द्रम नगरे अ० भा० ओरियेन्टल कान्फ्रेन्सस्य सभापतिपद-मलङ्कुर्वाणैः श्री डा० एफ० डब्ल्यू० टामस सी० आई ई० महोदयैः संस्कृतस्योपयोगिता-सम्बन्धे तत्प्रचारस्यावश्यकत्वे च कीदृशं भाषणं दत्तमिति भवन्तः सूर्योदय-स्याऽस्मिन्नेवाऽङ्केऽन्यत्र पठिष्यन्ति। परमस्माकं कृते तु द्वादशवर्षपर्यन्तमधीत्याऽपि संस्कृत-भाषणमात्रमपि नितरां दुष्करं वर्तते तत्कथं नामाऽग्रे संस्कृतस्य प्रचारो भविष्यति संस्कृतं राष्ट्रभाषा वा स्यात्?

माननीयाः सूर्योदयपाठकाः! अनयैवात्मनः संस्कृत-समाजस्य दुरवस्थया दुःखितोऽहमिमां समूलमुन्मूलयितुं गतवर्षे तथाविधमेकं कोषं लिखितुमारब्धवान् यस्मिन् सर्वेषामपि व्यवहारभाजां शब्दानां संस्कृतशब्दाः स्युः। तदर्थञ्च बहूनां कोषाणामायुर्वेद ग्रन्थानाञ्चाऽध्ययनं कृतम्। दिने दिने नवनवाः शब्दा अलभ्यन्त। मनसि महान् हर्षो जातः। अहरहश्च समुत्साहोऽवर्द्धत।

ततः परमेकदा मया विचारितम्, यदि हिन्दीशब्दसदृशानामेव संस्कृतशब्दानामन्वेषणं विधीयेत तस्य च समुचित-प्रचारो जायेत तदा संस्कृतभाषणे तत्प्रचारे

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

च समधिकमेव सौविध्यं स्यात्। यथाऽमरकोषे "पक्षद्वारन्तु पक्षकम्" इति शब्द-द्वयं "खिड़की" वाचकं वर्तते। वैजयन्तीकोषे पुनः "पक्षद्वारं खड़किका" इति खड़किका शब्दोऽपि वर्तते। एतेषां च पक्षक-पक्षद्वार-खड़किकाशब्दानां मध्ये खड़किका शब्देनैव तदितरशब्दद्वयापेक्षया झटिति अर्थज्ञानं जायते। इत्थं चानया-दिशा संस्कृतव्यवहारे प्रचारे च सौकर्यमवेक्ष्य मया तादृशानामपि शब्दानां संग्रहे दृष्टिर्दत्ता वहवश्च सङ्गृहीताः। केचनाऽत्रापि भवतां विनोदाय लिख्यन्ते—

बाप बप्पा—वप्रा (त्रिकाण्डशेषः)।
आजा—आर्यकः (,,)।
लड़का—लाडिकः (कामसूत्रटीकायाम्)।
कलाई—कलाची (हारावली)।
टाँग—टङ्गः (मेदिनी)।
लात—लत्ता (भागवते)।
कोयला—कोकिलः (कल्पद्रुकोषः)।
गोहरा—गोहलम् (हारावली)।
दाल—दालिः (कल्पद्रुकोषः)।
खिचड़ी—खेचरः (राजनिघण्टुः)।
चपाती—चर्पटी (त्रिकाण्ड शेषः)।
गडुवा—गडुकः (शब्दरत्नसमन्वयः)।
कचोरा—कचोरः (अभिधान-चिन्तामणिः)।
कटोरी—कटोरी (रसरत्नसमुच्चयः)।
तावा—तापः (अभिलषितार्थ-चिन्तामणिः)।
अगौंछा—अङ्गोच्छः (कल्पद्रुकोषः)।
गद्दी—गर्दिका (अभिलषितार्थ-चिन्तामणिः)।
तराई—तराची (हारावली)।
बैंगन—वङ्गनः (शब्दार्थचिन्तामणिः)।
दुम (पूँछ)—दुम्बकः (,,)।
दीमक—दीका (कल्पद्रुकोषः)।
बेंग (दादुर)—व्यङ्गः (मेदिनी)।
बोंक (बकरा)—बुकः (राजनिघण्टुः)।
गाछ—गच्छः (त्रिकाण्डशेषः)।
खच्चर—खचरः (राजनिघण्टुः)।
लीद—लद्दिः (रसरत्नसमुच्चयः)।
मकुना हाथी—मत्कुणः (वैजयन्ती)।

एवमेवाऽन्येऽपि वहवः सन्ति। अपरेषामपि संग्रहाय सततमुद्योगः क्रियते। अनेनैव प्रकारेण शब्द-सञ्चयं कुर्वतो ममाद्य वर्षाऽधिकः कालो व्यतीतः। सम्प्रति शारदानुकम्पया मयैको लघीयान् 'विद्यार्थिबन्धुनामा कोशः, प्रकाश्यते यस्मिन् संज्ञा-सर्वनाम-विशेषण-क्रिया-क्रियाविशेषण-समुच्चयबोधकाव्यय—सम्बन्धबोधकाव्यय-विस्मयादिबोधकाव्ययखण्डभेदेनाऽष्टौ खण्डाः, संज्ञाखण्डे च गृहवर्ग-जातिवर्ग-शरीरवर्ग-वस्त्रवर्ग-पात्रवर्ग-खाद्यपेयादिवर्गभेदेन पञ्चाशद्वर्गाः सन्ति। सर्वं मिलित्वा कोशेऽस्मिन् ६००० व्यवहारिकाणां हिन्दीशब्दानां संस्कृतनामानि विद्यन्ते।

परमेतावता मम सन्तोषो नास्ति। अस्माकन्तु अयमभिलाषो वर्तते यत् निखिल-प्रान्तीयशब्दैः सादृश्यं भजतां-संस्कृतशब्दानामन्वेषणं विधाय सर्वेष्वपि प्रान्तेषु तत्तत्संस्कृत-शब्दानां प्रचारो विधीयताम्। संस्कृतशब्दा एव सर्वास्वपि भाषासु अप-भ्रष्टाः सन्ति। संस्कृतभाषाया एव एकार्थवाचिषु बहुषु शब्देषु कोऽपि कुत्राऽप्यपभ्रष्टः

७

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोऽपि कुत्रापि। यथा संस्कृते कफोणिः कूर्परश्चेति द्वौ शब्दौ वर्तेते, तयोः कफोणिशब्दस्यापभ्रंशः कोहनी, केहुनी, इति हिन्दीभाषायामुच्यते, महाराष्ट्रभाषायान्तु कोपर इति कूर्परशब्दस्यापभ्रंशः। एवमेव मद्विचारो वर्तते यत् प्रान्तीयभाषातः संस्कृतभाषायामेकैकं लघुकोशं निर्माय तद्वारा सर्वत्र सारल्येन संस्कृत-प्रचारो भवेत्। एतद्बुध्यैव मया प्रान्तीयभाषाणामपि लिपिज्ञानमध्ययनञ्च विधीयते। सम्भाव्यते यदि विद्वांसः स्वस्वप्रान्तीयशब्दानां क्रमेण सङ्ग्रहं विदध्युः, तेषां च सदृशसंस्कृतशब्दैः सह पुस्तकाकारेण प्रकाशनं स्यात् तदा झटित्येव सुगमतया तत्तत्प्रान्ते संस्कृतभाषा प्रचारिता-भवेत्। एतत्कार्यार्थं निम्नलिखितकार्याणि प्रागेवाऽनुष्ठेयानि भविष्यन्ति। तथा—

१—सर्वेषां प्रकाशितानामप्रकाशितानाञ्च कोषाणामध्ययनम्।

२—तेषु ये सन्दिग्धार्थाः शब्दाः स्युस्तेषामर्थस्पष्टीकरणम्।

३—सर्वेषु कोशेषु एकार्थवाचिनो यावन्तः शब्दा मिलेयुस्तेषामेकत्र क्रमिकः संग्रहः।

४—तेषु पर्यायशब्देषु कः शब्दः कस्यां भाषायां केन रूपेणाऽपभ्रष्ट इत्यस्य भाषाविज्ञानदृष्ट्या सम्यग् ज्ञानम्।

५—एकस्यार्थस्य वाचकाः कियन्तः पर्यायाः कस्मिन् कोषे सन्ति, पूर्वपूर्वकोषापेक्षयोत्तरोत्तरकोषेषु कथं पर्यायवृद्धिर्जाता? इत्यस्य विवेचनम्।

६—कः शब्दः कस्मिन्नर्थे कदा रूढ इत्यस्याऽनुसन्धानम्।

७—कोषातिरिक्तेभ्यः शिल्पशास्त्राऽर्थशास्त्र-कामशास्त्र-पाकशास्त्र-गजशास्त्राऽश्वशास्त्र-धनुर्वेद-पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यश्च शब्दसंग्रहः।

८—एतस्य सर्वस्याऽप्यध्ययने कृते येषां शब्दानां संस्कृतं न मिलेत् तेषां कृते नवीनशब्दनिर्माणं भवेत्, तैरेव वा शब्दैर्व्यवह्रियेत? इत्यस्य विचारो व्यवस्था च।

तत्र येषां शब्दानां प्राचीनग्रन्थेषु संस्कृतशब्दाभावो निश्चित एवास्ति, तेषां कृते तु झटिति काचन व्यवस्था विधेया। यथा रेल, स्टेशन, कोट, स्यूटर, कुर्सी, वैञ्च प्रभृतयः। यद्यप्यस्मिन्विषये मतभेदो वर्तते। केचन नवीनशब्दनिर्माणमीहन्ते। केचन पुनस्तेषामेव शब्दानां संस्कृतेऽपि व्यवहारमिच्छन्ति। अपरे च बहवः सन्देहग्रस्ता एव तिष्ठन्ति। परन्तु सम्प्रति मतभेदमिमं दूरं विधाय सर्वसम्मतया कस्यापि मार्गस्यावलम्बनं नितरामावश्यकं वर्तते। 'टिकट' इत्यस्य कृते चिटिकाशब्दश्चिरकालादस्माभिः काशीस्थ 'सूर्योदय'पत्रेऽवलोक्यते। केचित् प्रदर्शिनी इति व्यवहरन्ति। अन्ये पुनः प्रवेशिनी इति नाम्नाऽभिदधते। अयोध्यायाः "संस्कृतम्" पत्रे टिकट इत्येव लिख्यते। एवञ्चैकस्य शब्दस्य कृते यदि एतावान् विकल्पः स्थास्यति तर्हि कथं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

केनाप्येकेन शब्देन सर्वेषामर्थबोधः स्यात् ? संस्कृतम्-पत्रस्य पाठका 'टिकट' शब्दं व्यवहरिष्यन्ति, सूर्योदयस्य तु चिटिकाशब्दम् । उभयोरेकत्र समागमे तु महान् विवादः सम्पद्येत । कदाचन परम्परयाऽधिकोऽप्यनर्थो जायेत । अतोऽस्मिन्विषये यथा स्यात्तथा त्वरा विधेया । संस्कृतपत्र-सम्पादकैस्तु संस्कृतसमाजकल्याणधियाऽवश्यमेव केनाप्येकेन पथा गन्तव्यम् । वर्तमानेऽस्मिन्वर्षे (१९९४ सं०) अमृतसर-साहित्यसम्मेलने गच्छन्तो महामहोपाध्यायाः श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदाः काश्यामपि यदा समागता आसन् तदा मया ते बहुशोऽभ्यर्थिता एतदर्थम् । तैश्च प्रतिज्ञातं यदहं सम्मेलने शब्दनिर्माणाय प्रयत्नं विधास्यामि । परन्तु तत्रैतदर्थं काचन समितिर्निर्मिता न वा इति मयाऽद्यापि न ज्ञातम् । अस्तु पुनरपि ते मया मुहुर्मुहुः प्रार्थ्यन्ते । बलीयसी ममाशा वर्तते यत्ते वर्षेऽस्मिन्नवीनशब्दनिर्माणाय प्रबन्धं विधायाऽवश्यमेव संस्कृतसमाजमनुग्रहीष्यन्ति । अन्येऽपि विद्वांसो निजविचारं प्रकटयितुमभ्यर्थ्यन्ते । अस्मिन् विषये स्वसम्मतिः पत्रेषु प्रकाशनीया ।

एषु विषयेष्वन्यदपि बहु विस्तरेण वक्तव्यं वर्तते तत्सूर्योदयस्यागामिनि कलेवरे प्रकाशयिष्यामः । एतदुपर्युक्तं सर्वमपि कार्यं यदि समनोयोगं सम्पाद्येत तदाऽधोलिखितास्त्रयोऽपूर्वा अमूल्याश्च लाभा भविष्यन्ति । यथा—

१—अखिलपर्यायाणामेकत्र संग्रहे "बृहत्पर्यायसंग्रहाभिधान" नामकस्य कोशस्य रचना सम्पत्स्यते । ईदृशः कोऽपि कोशः प्रकाशितो नास्ति । महती पूर्तिः भविष्यति ।

२—भाषाविज्ञानसम्बन्धिनि कार्ये (Research) सुमहत्साहाय्यं प्राप्स्यते ।

३—शब्दार्थ-संशयोच्छेदश्च भविष्यति ।

किन्तु नैतत्सकलं कार्यमेकेन मया कर्तुं शक्यते । यत्किञ्चिन्मया लिखितम् अथवाऽऽयोजना कृता तत्सकलं पूर्णमेवास्ति इति न मया स्थिरीकर्तुं पार्यते । अत एव श्रीमतां पुरो मया स्वकीय-हृदयोद्गारोऽयं प्रकाशितः । अत्र किं हेयं, किं वादेयं, कया रीत्या, कीदृशेन च प्रयत्नेनेदं कार्यं सफलतां यास्यति ? किं किञ्चात्राऽपेक्ष्यते ? कुत्र च सर्वे कोषा मिलिष्यन्ति ? अर्थपूर्तिः कुतो विधास्यते ? इत्यादिविषये श्रीमताममूल्यां सम्मतिं ज्ञातुमिच्छामि । नितरां कृतज्ञो भविष्यामि, यदि श्रीमन्तः कृपया स्वसम्मतिं दत्वा कार्येऽस्मिन्मे साहाय्यं करिष्यन्ति । सम्मतिः सूर्योदयपत्रे प्रकाशनीया मम समीपे वा 'सूर्योदय' संकेतेन प्रेषणीया ।

संस्कृतपत्र-सम्पादकास्तु मया विशेषतोऽभ्यर्थ्यन्ते । आशास्महे, सर्वेऽपि संस्कृतहितैषिणो मनीषिणः, सम्पादकमहाभागा अन्येऽपि एतत्स्पृहयालवः सज्जनाः कतिपयशब्दव्ययेनाऽस्मनो बहुमूल्यां सम्मतिं दत्वा मामनुग्रहीष्यन्तीति ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

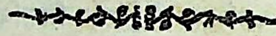
श्रीमदखिलभारतवर्षीय

संस्कृतसाहित्यसम्मेलनैकादशाधिवेशन स्वागताध्यक्षस्य

(महामहाध्यापक-महामान्य-महामहोपदेशक-पंचाम्बुभूषण-पण्डितराज-
सांख्यरत्न-विद्यानिधि-विद्यासागर-विद्यारत्नाकर-विद्यावाचस्पतेः)

श्रीबलाकिरामशास्त्रिणः

संक्षिप्तं स्वागतभाषणम् ।



यत्पाद-पद्म-मकरन्द रसाभिषेकात्, सच्छास्त्रतत्त्वमधिगच्छति बालिशोऽपि ।
तीर्त्वा भवाब्धिममलं पदमेति विष्णो, स्ताभ्यो नमोऽस्तु सततं गुरुदेवताभ्यः ॥१॥
समस्त-शास्त्रौघ-विमर्शहेतवः, मलीमसोत्तारि-विशुद्धसेतवः ।
आप्तोत्तमज्ञान-निदानधेनवः, पुनन्तु मां ब्राह्मणपादरेणवः ॥ २ ॥

अयि ! श्रीमत्यो देव्यः ! पूजनीयाः ! माननीयाः ! आदरणीयाः ! सत्करणीयाः ! मातरो ! भगिन्यः ! पुत्र्यो ! वध्वश्च । तथा च श्रीमन्तो ! महामहिमवन्तो ! तत्र भवन्तः ! प्रभवन्तः ! भगवन्तः ! समस्तसद्गुणगणमणि-मण्डित-पण्डित-मण्डलाखण्डलाः ! विविधानवद्यविद्याविद्योतिताखिलभूमण्डलाः ! विद्वत्प्रवराः ! साधुवर्य्याः ! प्रतिनिधि-महोदयाः ! दर्शकमहाभागाश्च !

धन्योऽयमद्यतनो दिवसो यदद्य चिराभिलषितयुष्मद्दुर्लभशुभदर्शनेनात्मानं पवित्रीकर्तुं सर्वथाऽसमर्था अपि वयं युष्मत्कृपया समर्थाः सञ्जाताः स्मः ।

दारुणेऽस्मिन् प्राणिमात्र-प्रकम्पकरे हेमन्तर्तौ विकरालेऽपि शीतकाले विदेशयात्राकष्टक्लेशानविगणय्यैतावद्दूरमागत्य युष्माभिरनुगृहीता वयं युष्माकमतीव हार्दिकं धन्यवादं प्रकुर्म्मः । परन्तु न लभामहे तादृशान् यथार्थवाचकान् शब्दान् यैरात्मनो वास्तविकान्तरिकाभिप्रायं व्यक्तीकर्तुं शक्नुयामः ।

यद्यपि, क यूयम् ! महामान्या राजकीयोत्तमोत्तमदिव्यभव्यपूजोपचार-संभारसंपूज्याः ! क दीना अकिञ्चना युष्माकं स्वरूपानुरूपां स्वागतसपर्य्यां संविधातुं न शक्ता वयम् ! तथापि गीर्वाणीसमुद्धरणपरायणतया प्रेम्णा समागम्य युष्माभिःकृतार्थीकृता वयमिति युष्माकं चरणकमलेषु पुनरपि धन्यवादपुष्पाञ्जलीः सहर्षं समर्पयामः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

यद्यपि, सम्भवेयुरनेकास्त्रुटयो युष्माकं स्वागतसत्कारसेवायान्तथापि, सहजोदारतया परमकृपालुतया च क्षम्यतां युष्माभिरिति मुहुर्मुहुः प्रार्थयन्ते विनीताः स्वागतकारिण्याः समितेः सभासदः ।

अयि ! माननीयाः ! महानुभावाः ! दिष्ट्याद्याखिल-भारतवर्षीयसंस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्यैकादशं महाधिवेशनं सफलीकर्तुं समुद्यता यूयमत्रैकत्र स्थिताःस्थ । नास्त्य-विदितमेतत्कृतधियां यत्संस्कृतभाषायाः समुन्नत्यै श्रीहरिद्वारे-ऋषिकुले सप्तत्युत्तरै-कोनविंशतिशततमे (१९७०) वैक्रमाब्दे ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां रवौ प्रातः स्मरणीय-सुगृहीतनामधेय-काशीनिवासि-पूज्यपाद-गुरुचरण—महामहोपाध्याय-सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र-पण्डितराज--श्रीशिवकुमारमिश्रशास्त्रि—महाराजानां सभापतित्वेऽखिल-भारतवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य सुप्रतिष्ठापनमासीत् । ततः प्रभृत्यद्य यावदस्य सम्मेलनस्य दशैव महाधिवेशनानि समभूवन् । यद्येवमेवातिशिथिलतयाऽनियमिततया च कदाचित्कमेवास्याधिवेशनं करिष्यते चेत् तदास्योद्देश्यसम्पूर्तिर्न कदापि सम्पत्स्यते । तत्तथा प्रयत्यतां यथास्य सम्मेलनस्य प्रत्यब्दमेवाधिवेशनं सम्पद्येत । सम्मेलने स्वीकृतप्रस्तावानां प्रचारश्च सर्वत्र कर्तुं शक्येत ।

अयि ! महाभागाः !आसन् पुरात्र सर्वशास्त्रप्रवीणा विद्वद्धुरीणा भूयांसो विद्वांसो ये निःशुल्कमेव स्वस्थाने हि च्छात्रानध्यापयन्ति स्म । तदानींतना विद्वज्जना वेतनादानं न सम्मन्यन्ते स्म । पूज्यपादा गुरुवर्य्याः पण्डित-श्रीगोपीनाथ-महाभागाः पण्डित-प्रकाण्डाः, डाक्टर लाइटनर-महानुभावैः स्वामिश्रीदयानन्दमहोदयैर्लाला सन्तराम-महाशयैश्च वेतनं गृहीत्वाध्यापनं लेखसंशोधनादिकं च कर्म कर्तुं बहुशोऽभ्यर्थिता अपि "सेवा श्ववृत्तिराख्याता गर्हिता सा द्विजन्मनाम्" इत्युक्त्वा नाङ्गीचक्रुः । तदैव हीयं श्रीगुरु-रामदासनगरी कनिष्ठा काशीति प्रसिद्धिं समवाप । साम्प्रतमप्यस्त्यत्र संस्कृतभाषा-पठनपाठनप्रचारः, सन्ति च कैश्चिद्वदान्यैर्धनिकैः सम्प्रचालिताः संस्कृत-महाविद्यालयाः पाठशालाश्चापि, यत्रानेके छात्राः पठन्ति परीक्षामुत्तरन्ति च ।

अस्ति चात्रैकः श्रीकृष्णकन्यामहाविद्यालयः कन्या एव पठन्ति प्रतिवर्षं हिंदी परीक्षासु संस्कृतपरीक्षासु चापि समुत्तीर्णा भवन्ति ।

यद्यपि गीर्वाणवाणी विश्वजनीना प्राणिमात्रोपकारिणी चातुर्वर्णिकानां चातुरा-श्रमिणाञ्चैहलौकिक-पारलौकिकधर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयप्रदायिनी सर्वस्व-भूतास्ति तथापि कुटिल-विकरालकलिकालप्रभावतोऽस्या ह्रास एव सन्दृश्यते क्रमशः ।

अहो दौर्भाग्यम् ! येषां कृते "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इत्यनुशासनं वर्तते, ते ब्राह्मणा अपि किमुतान्ये स्वपुत्रानाङ्गलभाषामध्यापयन्ति न संस्कृतमिति ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

साम्प्रतं संस्कृतभाषायाः संस्कृतज्ञानाञ्च दुरवस्थां दुर्दशाञ्च विलोक्य कस्य न खिद्यते चेतः सुचेतसः। संस्कृतज्ञा विज्ञा अपि "लोकव्यवहारानभिज्ञा" इति लोकप्रवादः कन्न खेदयति संस्कृतज्ञं विज्ञम्।

हा हन्त! या संस्कृतभाषा सर्वभाषादिमा सर्वभाषान्तरजननी चापि, सैवेदानीन्तनैस्तदीयालौकिकगुणानभिज्ञैर्दुःसाहसतया धृष्टतया च "मृतभाषा" इत्युच्यते। परन्तु नैतत्सत्यं किन्तु विपरीतमेव। यतोऽद्यापि पुरातत्त्वानुसंधानपरायणैर्विदेशीयैरपि स्वीक्रियतेऽस्या महत्त्वमिति।

किञ्च, याऽमराणां वाणी साप्यमरैवेति सा न कदापि मृता न मरिष्यति चापीति समाश्वस्यतां विश्वस्यतां निश्चीयताञ्चापि। परन्तु तथापि सावधानतया विचार्य्यतामस्याः समुन्नतेः कोऽपि सुगमः सरलश्च पन्थाः।

(१) संस्कृतभाषा व्यावहारिकी कथं स्यात् (२) राष्ट्रभाषा (३) राजभाषा च कथं भवेत् (४) सर्वसाधारणजनतायाः संस्कृतेऽनुरागः कथं समुत्पद्येत। (५) संस्कृतज्ञानामपि सुशिक्षितेषु समादरः कथं सञ्जायेत, इत्यादि सुविचार्य्य निर्धार्य्यतां कोऽपि सुकरोपायः। अन्यथा भाविनि नवीनशासने न शक्यते वक्तुं तत्र का स्थितिर्भविष्यति संस्कृतभाषायाः संस्कृतज्ञानां चेति चेतसि विचिन्त्यताम्।

सम्प्रति सर्वे देशाः सर्वा जातयश्चाहमहमिकतयाऽग्रतोऽप्यग्रे धावन्ति केवलं संस्कृतज्ञा एव शेरते तन्न शोभनम्। नायं शयनकालः किन्तु जागरणकालः।

अत एव सम्प्रार्थयते—

कालापकर्षान्नृपविप्लवाद्वा, स्वभावतो वावनतिं गतस्य।
समुद्धृतौ संस्कृतरत्नराशेः, सतां विधेयः सततं प्रयत्नः॥

अयि! करुणावरुणालयाः! गुणग्रहणपरायणान्तःकरणाः! महोदयाः यत्किञ्चिन्न्यूनं वाधिकं वानुचितं वानुपयुक्तं वा निवेदितं भवेदत्र तत् क्षम्यतां युष्माभिरिति सविनयं याचते—विनीतो वशंवदः—

वलाकिरामः (शास्त्री)

(अमृतसरनगरे सुसम्पन्नस्य संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य) स्वागताध्यक्षः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

"ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्"

(समूलः प्रथमाध्यायः)

त्यक्तमहामहोपाध्याय-पद-पद नानादर्शनपरमाचार्य्य-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र—पण्डित श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य्यविरचितम्। मू० १) रूप्यकम् "नं० ४७। हालदार-पाड़ारोड़ कालिघाट, कलकत्ता" इति स्थानतो लभ्यम्। पुस्तकमिदं मया मनोयोगेन पठितम्। बहूनि स्थलानि एवमुपलब्धानि यत्र भाष्यकर्तुर्विवरणमपेक्ष्यते। यथा हि शाङ्करभाष्यस्य रत्नप्रभा टीका विद्यते तथैवास्य शक्तिभाष्यस्यापि विषमस्थलविवरण-कर्त्री काचन टीकाऽपेक्षितेति मम मनसि स्फुरितम्। सर्वप्रथममहं भाष्यकर्तार मभ्यर्थये यत् कमपि निजं योग्यं शिष्यं भाष्यमिदमध्याप्यैतट्टीकां संक्षिप्तां सरलां च स्वसमक्ष एव तेन कारयितुमनुकम्पतामिति।

अत्र भाष्ये को हि विषयो विद्यते इत्यस्य विज्ञापनन्तु इह संक्षिप्ते लेखे न सम्भवति। तथापि संक्षेपतो विदुषामौत्सुक्य-परिमार्जनाय भाष्यकर्तुरेव वाक्येभ्यः किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्येहोपस्थापयामि। इह भाष्ये ब्रह्मशब्देन शक्तिर्गृह्यते "तथाहि चिदचित्पर्य्याप्तसत्ताविशेषः, शक्तिरिति ब्रह्मेति परमात्मेत्यादिनामभिः व्यपदिश्यते। स चैकः, तद्व्याप्याः नित्यानित्यभेदभिन्नाः शक्तयोऽनन्ताः, नित्ये पुनर्द्वे एव चिन्मात्रा-चिन्मात्रभेदात्"।

सा हि शक्तिः भाष्यकर्तुर्मते निराकारा साकारा च विद्यते। तथाहि "ब्रह्मस्वरूपा-शक्तिर्हि साकारा निराकारा च तया खलु निर्माण-कार्यतया साकारत्वम् भक्तानुग्रहाया-लभ्यते। तदभौतिकमभौतिकगुणं चेत्यादि" तत्त्वज्ञाननिदानं तु महाशक्तेः करुणा सा च तदुपासनाधीना इत्यादि। "तत्र पूर्वमीमांसाप्रदर्शितदिशा कायिकवाचिक-कर्मप्रधानोपासनया विषयान्तरव्यावृत्तिसंस्कृतमनसः शोधितायां प्रवृत्तौ निर्मला निवृत्तिरुज्जृम्भते" इत्यादि—'शक्तिप्रसादजो निवृत्तानां मोक्षः, भोगश्चानिवृत्तानाम्' अध्यायावसाने च स्वयं भाष्यकृतैव भाष्योक्ततत्त्वानां संक्षेपः कृतः।

नित्या विलक्षणा सत्ता सा शक्तिर्ब्रह्म चोच्यते।
चिदचिद्द्वयपर्य्याप्ता न तु सा भिद्यते ततः॥
तन्मूलं हि जगत् सर्वं शिवशक्त्यन्वयाभिधा।
सोच्यते प्रतिबोधाय या वाङ्मनसगा नहि॥
एकैव सा ज्ञानबलक्रियारूपा सनातनी।
चिन्मात्रसत्ताऽचिन्मात्रसत्ता च व्याप्यते तया॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पृथग् भूताऽप्यभिन्नास्ति नीरक्षीरयुतिर्यथा ।
चिन्मात्रकोटौ कूटस्थं चैतन्यं केवलः शिवः ॥
देवादिस्थावरान्तेषु जीवेष्वन्यत् प्रकीर्तितम् ।
बिम्बं कूटस्थ चैतन्यं प्रतिबिम्बं तथेतरत् ॥
अचिन्मात्रदिशि ख्याता मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
शुद्धविद्या च माया च तद्भेदः परिकीर्तितः ।
महत्तत्त्वादिभूतान्तसर्गः सांख्यनयोदितः ॥
चिन्मात्रसत्ता या प्रोक्ता या चाचिन्मात्रगोचरा ।
सत्ता तद्द्वयमेवैतन्मूलशक्तेर्न भिद्यते ॥
मूलशक्तिर्निराकारा पूर्णानन्दमयी शिवा ।
उपासकेषु कृपया साकारा सापि वर्तते ॥
उमा दुर्गादिरूपेण मातृभावादुपास्यते ।
उपासकानां भ्रूणादिभावात्तद्भेद इष्यते ।
इत्येवमस्मत्सिद्धान्ते ज्ञायतां तत्त्वसंग्रहः ।

इत्येतावता भाष्यकर्तुर्वाक्योद्धरणेन भाष्यस्थविषयावगतिस्तु संक्षेपतोऽवश्यमेव पाठकानां स्यादेवेति नात्र बहुवक्तव्यस्य प्रयोजनमस्ति । सम्प्रति सूत्राणामर्थप्रकारे कियन्तो वाक्यांशाः समुद्ध्रियन्ते । तथाहि—

'जन्माद्यस्य यतः' १।१।२

अस्य लक्षणसूत्रस्यावयवभूतानि त्रीणि पदानि । जन्म आद्यस्य यतः इति समासरहितानि । आद्यो हि ब्रह्मा देवेष्वादावुत्पन्नत्वात् 'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव (मुण्डक १।१।१) तस्माद् आद्यो ब्रह्मा सर्गादिजातत्वात् तस्य यतो यस्याः शक्तेर्जन्म तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति श्वेताश्वतर-मन्त्रवर्णात् 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणम्' इति देवीसूक्तमन्त्रवर्णात् 'विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च करितास्ते' इत्यादि ब्रह्मस्तुतिरूपसप्तशतीस्मृतेश्च अत एवोक्तं प्रपञ्चसारेऽष्टमपटले 'त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्' इत्यादि एवं हि सर्वे-षामेव सूत्राणां विविधैः प्रमाणवाक्यैः सम्यगर्थो विहितो विद्यते । अत्राल्पीयसि लेखे भाष्यांशोद्धरणान्तरस्यावकाशो नास्ति तथापि महाप्रसिद्धस्य तुर्यपादस्थितस्यैकस्य सूत्रस्य व्याख्यानांशमुद्धरामि ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्' ।१।४।२६।

'या खलु शक्तिरस्मत्सिद्धान्ते ब्रह्मेति परमात्मेति वा परमेश्वर इति वा संज्ञा-यते । सा न केवलं पुरुषः किन्तर्हि प्रकृतिरपि अनुपादानकत्वे सति उपादानभूतापि

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भवतीति शेषः। कुतः प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् = प्रतिज्ञा च दृष्टान्तश्च तयोरनुपरोधो व्याघाताभावः तस्मात्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं छान्दोग्ये प्रतिज्ञातम्। यदि ब्रह्मणः प्रकृतित्वं न स्यादियं प्रतिज्ञा व्याहन्येत। सांख्योक्तपुरुषवत्तस्य चिन्मात्रत्वे तस्य निर्विकारतया प्रकृतित्वायोगात् तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानासम्भवाच्च। ननु "त्रिभुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमात्" इति योगसूत्रादप्रकृतिभूते सूर्य्ये संयमादपि त्रिभूवनज्ञानवदप्रकृतिभूतेऽप्यात्मनि विज्ञाते तद्बलात् सर्वविज्ञानस्यानुपपत्त्यभाव इत्याशङ्क्याह दृष्टान्तेति। दृष्टान्तः = "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति मृद्विज्ञानात् सर्वमृन्मयविज्ञानवद् यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञातं, तया खलु मृन्मयस्य मृदेव सर्वस्य प्रकृत्या भाव्यम्, अन्यथा दृष्टान्तो व्याहन्येत। तस्मात् पुरुषप्रकृत्युभयरूपत्वमेकस्याः शक्तेरित्याशयः" इति हि तस्य सूत्रस्य शक्तिभाष्यम्। अनेन पाठका भाष्यकर्तुः पाण्डित्यप्रकर्षेण सह व्याससूत्रानुसारि शक्तिभाष्यमेव विद्यते इत्यपि स्वीयां धारणां दृढयिष्यन्ति।

भाष्येऽस्मिन् व्याससूत्रानुसारिणि महत प्रमाणमिदं विद्यते यत्सूत्रव्याख्याने क्लिष्टकल्पना कापि न दृश्यते, सर्वत्रैव सूत्राक्षरैरेव व्याख्यानं विहितमस्तीति सर्वथा स्मरणीयम्।

अन्यच्च प्राक्तना भाष्यकर्तारः परस्परं विवदमाना एकेऽपरेषां मत-खण्डने एव स्वीयां प्रतिभां ज्ञापयन्तो दृश्यन्ते। अत्र शक्तिभाष्ये तु इतराचार्य्यमतखण्डनस्य कथा तु दूरेऽस्तु, प्रत्युत आचार्य्यान्तरमतानुसरणमेव मया क्रियत इति शक्तिभाष्यकर्तुराचार्य्यस्य डिण्डिमघोषः। तथाहि पश्यन्तु तदीयवाक्यानि एतद्विषयकाणि—

"इदं पुनरत्रावधेयम् भगवद्भिराचार्य्यपादैः (श्रीशंकरभगवत्पादैः) सन्न्यासिनामवबोधाय यद् ब्रह्मसूत्र-व्याख्यानमारचितम्। शक्तिभाष्येऽस्मिन् तद्विरुद्धवादभूयिष्ठेऽपि तेषां श्रीमदाचार्य्य-चरणानां मतविरोधित्वं नास्ति। लोकोत्तरा हि गुरवो विनेयाधिकारमनुरुन्धानाः प्रवर्तन्ते देशनायै। न च तेषामेकतममतपक्षपातः" 'तैरेव भगवद्भिराचार्य्यचरणैः गृहिसाधारण-मोक्षमार्गोपदेशश्च प्रपञ्चसारे योऽसौ सप्रसादं सप्रयोगं सरहस्यश्चोक्तः आनन्दलहरीति गौडमण्डलप्रसिद्धायां सौन्दर्य्यलहर्य्यां यस्य चाभ्यर्हणं तमेव विभिन्नप्रस्थानं शक्तिवादमाश्रित्यास्माभिरेतद्व्याख्यानमुपक्रम्यते" इत्यादि।

एतेन भाष्यकर्त्रा शिष्टाचारव्रतप्रतिपालनपक्षपातित्वेन सहैव विनेयानां कृते महती शिक्षाऽपि दत्ता संसूच्यते। यतो हि कियतः कालात् संस्कृतविद्वत्समाजे स्वाहङ्कारप्रख्यापनमेव पाण्डित्यप्रकर्षसूचकं गण्यते। यथा श्रीमता पण्डितराजेन जगन्नाथेन—यत्र स्वग्रन्थे।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

'वाचामाचार्य्यतायाः पदमनुभविता कोऽस्ति धन्यो मदन्यः' इत्युवाच तत्रैवेमे महोदया स्वभाष्यारम्भे—

नमामो गौतमव्यासौ गोत्रसूत्रप्रवर्तकौ
शङ्कराचार्य्यगङ्गेशोपाध्यायादींश्च सद्गुरून् ।
यच्छारीरकसूत्रजातमनघैराचार्य्यमुख्यैश्चिराद्
व्याख्यातं बहुधोपदेश्यधिषणावैशद्यसंसिद्धये ॥
श्रीपञ्चाननशर्मणाऽखिलजगन्मातुः कृपाकाङ्क्षिणा
तस्याधिश्रुति शक्तिभाष्यमधुना व्यक्तार्थमातन्यते ।

इत्यादिवाक्य-कदम्बैः कीदृशं स्वीयमनौद्धत्यं प्रकाश्य शिष्टसरणिमादृतवन्त इति सुधिय एव विमृशन्तु ।

यद्यपि स्वल्पीयस्यस्मिन् लेखे नाहं भाष्यविषयदिग्दर्शनमपि कारयितुमर्हामि तथाप्येतत्तु ब्रवीम्येव यदिह भाष्ये शङ्कराचार्य्य-सम्प्रदाये प्रचरद्रूपायाः श्रीचक्रोपासनाया अपि अनुकूलं भाष्यं विरचय्य शक्तिभाष्यकर्त्रा शङ्कराचार्य्याणामेवानुष्ठेयमनुष्ठितमिति । यतो हि प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादसूत्राणि श्रीचक्रविदां समयिनामपि मतरहस्य-निवेदनाय विशेषतो व्याख्यातानि शक्ति-भाष्यकर्त्राऽनेन महात्मना । तथा हि तदीयं प्रतिज्ञावाक्यम्—

"अत्र समयिमतरहस्यनिवेदनाय प्रथमाध्यायप्रथमपादसूत्राणि तत्परतया च विशेषतः सङ्गमयिष्यन्ते ।" इत्यादि । किं बहूक्त्या मङ्गलाचरणे एव भाष्यकर्त्रा मनाक् काव्यार्थसूचनमिति नियममनुसरता यदुपदिष्टं तच्छ्रुत्वैव सुधियां शास्त्रतत्त्वविदां भाष्यस्यास्य विषयावगतिः स्यादिति निर्दिश्य विरम्यते मयेह विस्तरात् । तथाहि—

मङ्गलाचरणम्—

या नित्या श्रुतिशीर्षदर्शिततनु र्ब्रह्मा यदाद्यप्रजा
विश्वेषां जननस्थिती विदधती मातेति या गीयते ।
अङ्के सुप्तमिवात्मजं वहति या कल्पावसन्नं जगत्
तां दुर्गां चिदचिन्मयीं परतरानन्दाय वन्दामहे ॥
उपनिषदुपगूढं मन्त्रशास्त्रेषु रूढं
मुनि-वचन-समूढं नित्य-विभ्रष्टमूढम् ।
समयिमतविशिष्टं यत् सुधास्वादमिष्टं
तदिह जगदभीष्टं शक्तितत्त्वं प्रदिष्टम् ॥

इत्येवं भाष्यमिदं सर्वथा सर्वतः शक्तिभाष्यमिति नाम्नः समुचितमनुकूलञ्च विद्यते । यतो हि संस्कृतवाङ्मयार्णवे सर्वाभ्यर्हितेऽस्मिन् ब्रह्मसूत्रेऽद्यावधि विद्यमानं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ब्रह्म-परमात्माद्यपरपर्य्याय-शक्तितत्त्वविषयकमहाभाष्याभावं निरस्य पुस्तकमिदमना-दिसिद्धानां "सर्वे शाक्ता द्विजाः प्रोक्ता न शैवा न च वैष्णवाः" इति शक्तितत्त्वस्यैवो-पासकानाम् द्विजानां सर्वाभ्यर्हितम् शाक्तसम्प्रदायमुपोद्वलयितुम् समर्थतरं भवि-ष्यति । अन्यच्च, भाष्यमिदं केवलं शाक्तसम्प्रदायान्तर्गतानां द्विजानामेव न शक्तिं समेधयिष्यति, अपि तु सम्प्रति सर्वथा विलुलितशक्तिके सर्वेषां शोषणपरायणानां साम्राज्यलोलुपानां वैदेशिकवणिजां शोषणपात्रीभूतेऽस्मिन् भारते सुप्तां महाशक्ति-मवश्यमुद्बोधयिष्यति ।

को हि कथयितुमर्हति यदिदं भाष्यं ब्रह्मसूत्रप्रणेतु र्व्यासदेवस्याभिप्रायमति-लंघ्याभिप्रायान्तरं वक्तीति । को हि न जानाति यत् जैमिनिमुनिप्रणीतं वेदकर्म-काण्डभागमेव प्राक्तने काले सर्वेषां ब्रह्मर्षीणामनुष्ठेयं ब्रह्मज्ञा राजर्षयोऽपि महता-दरेण समर्चयन्तिस्म यथोपनिषदादिष्वेव यज्ञानुष्ठानादि-समुपाख्यानतः समुपलभ्यते । यथा हि भाष्यकर्त्रोऽपि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।" इति सूत्रार्थनिरूपणावसरेऽभ्यधायि—

"वेदान्तप्रतिपाद्य-ब्रह्मज्ञानवतामुषस्तिचाक्रायणादीनामार्त्विज्यप्रशस्तिश्रवणात् ब्रह्म-ज्ञप्रवरस्य भगवतो याज्ञवल्क्यस्य राजर्षिंजनकात् गोपरिग्रहादिलक्षणभेदज्ञान-सापेक्षकर्मकर्तृत्वश्रुतेरविदितब्रह्मणो हवनादेरन्तवत्फलकत्वस्य ब्रह्मविदुषो हवनादेर-नन्तफलकत्वस्य च प्रदर्शितश्रुत्योपपादितत्वाच्च" × × × × इत्यादिना ग्रन्थ-सन्दर्भेण । इत्थञ्च सवर्था कर्मकाण्डप्रधाने तस्मिन् युगे भगवता वेदव्यासेन स्व-शिष्यस्य जैमिनेः खण्डशक्ति– विचारपरक – पूर्वमीमांसापेक्षमेवास्यैकमहाशक्ति-विचारपरस्य स्वग्रन्थस्यारम्भं विधाय "स्मृतेर्वास्यात् ब्राह्मणानाम्" इति तदीय सूत्रस्थ-बहुवचनान्तब्राह्मणशब्दप्रयोज्यजिज्ञासाविषयब्रह्मनिरूपणं निमित्तीकृत्य परमपुरुषार्थ-प्रयोजकत्वेनैवेदं शास्त्रमुपदिष्टम् इति । तदीयाशयाभिज्ञा अपि सर्वे पूर्वाचार्य्या भाष्यकर्तारोऽद्यावधि स्व-स्व-विनेयाधिकारमनुरुन्धानाः सूत्राणि अन्यथाऽन्यथा व्याख्यातवन्तः । इदानीञ्च तस्या एव महाशक्तेः प्रसादात् अनेन महापण्डितेन गृहिसाधारणमोक्षमार्गोपदेशपरतया शक्तिवादमाश्रित्य व्याख्यानं विहितम् । यच्च-सर्वथा सूत्रप्रणेतुरनुकूलं विद्यते इति एतद्भाष्यपरिशीलनाज्ज्ञातं भविष्यति ।

अहन्तु सम्भावयामि यथा रामानुजाचार्य्यैः बौधायनप्रभृतिभिर्विरचितां वृत्ति-माश्रित्य स्वीयं विशिष्टाद्वैतभाष्यं निर्मितवन्तस्तथैवास्यापि मूलं पूर्वं किञ्चित् स्यात् परन्तु कालप्रभावात् तदिदानीं सर्वथा उच्छिन्नमेवास्ति नामापि न तस्य ज्ञायते मन्ये तत्तु-सर्वथैव विनष्टं कालगर्भे । अस्तु, किञ्चिन्मूलमुपलभ्य स्वभाष्यं निर्मितवतः श्रीरामानु-जाचार्य्यान् निष्पद्धलिकमपि साम्प्रदायिकमिदं भाष्यमुद्धरतां ततोऽपि प्रयासातिशय-मावहतां महर्षिकल्पानां पूज्यपादानां श्रीपञ्चाननतर्करत्नमहोदानां वयं सर्वेऽपि वेदान्त-शास्त्रध्ययनाध्यापनमार्गगाः विद्वांसो नितान्तमधमर्णाः स्म इति स्वल्पमेवाभिधाय

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

विरमामि विस्तरात्। भाष्यस्यास्यावश्यं विद्वांसः परिशीलनं विधाय परिष्कुर्वन्तु निजशिष्या शेष-शेमुषी रिति भूयोभूयोऽनुरुणध्मि।

इह स्वल्पीयसि लेखे भाष्यामृतमहार्णवस्यास्य सन्दर्शनं कारयितुं कथमहमर्हामि। तथापि कियतोऽमृतविन्दुकणान् भाष्यकर्तुरेव शब्दानुद्धृत्य, सूर्य्योदय-पाठकेभ्यः समर्पितवान्। यदवश्यं वैदान्तिके जगति युगान्तरमुपस्थापितवतोऽस्य भाष्यामृतमहार्णवस्य दर्शनं सूर्य्योदयसहकारिसम्पादकपार्श्वे पत्रं सम्प्रेष्यानाय्य कुर्वन्तु इति। मुद्रणकर्गजपरिष्कारादिसौष्ठवमपि विषयापेक्षमेवास्ति। मूल्यविषये तु भाष्यविषयापेक्षया किञ्चिद्वक्तव्यमेव नास्ति। कर्गजपुस्तकाकारापेक्षयाऽपि स्वल्पतरमेवास्ति सार्द्धत्रयशतकपृष्ठमितस्य श्लेजकर्गजविशिष्टस्यास्य पुस्तकस्य मूल्य १) एकरूप्यकमात्रमत्यल्पं विद्यते।

समालोचकः

(महामहाध्यापकः)—श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

समालोचनम्।

किरातार्जुनीयम्—श्रीमत्कविशिरोमणि-भारवि दामोदर-प्रणीतम्, घण्टापथ-सुबोधिनी टीकाद्वयोपेतम्। सर्गत्रयम्। मूल्यं ।।।) मात्रम्।

काशीस्थ विशुद्धानन्द महाविद्यालयीय साहित्यप्रधानाध्यापकेन श्रीमता पण्डित गौरीनाथशर्मणा विरचितया सुबोधिनीव्याख्यया कोलाचल-मल्लिनाथ सूरि रचितया घण्टापथ समाख्यया च समन्वितम्। अत्र ग्रन्थादौ गद्यात्मक कथासंक्षेपः, पद्यात्मक कथासंक्षेपश्च। 'सुबोधिनीः' टीकाकारेण कृतोऽस्ति, येन अस्य ग्रन्थस्य परीक्षोपयोगित्वं महत्वं च सर्वतोऽधिकं वर्द्धते। यथैकस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे—

(१) अन्वयः, (२) मल्लिनाथव्याख्याप्रकारः, (३) सुबोधिनी टीका, (४) समासः, (५) वाच्यपरिवर्तनप्रकारः, संस्कृतभाषायां, (६) सरलार्थः, तत्पश्चात्, (७) हिन्दी भाषायां भावार्थः, लिखितो विद्यते। संशोधनं मुद्रणं कर्गजादिकं चातिरमणीयं प्रतिभाति। अस्मन्मते सर्वेषां संस्कृतभाषाभ्यसनशीलानां विशेषतः परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां कृते ग्रन्थरत्नमिदं महदुपकारकं भविष्यति।

रघुवंश महाकाव्यम्—काशीस्थ राजकीय-प्रथम-परीक्षायां निर्धारितम्। द्वितीय सर्गतः सर्गचतुष्टयं यावत्। मूल्यम् ।।) अष्टाणकमात्रम्।

इदमपि, अन्वय-टीका-समास-कोष-वाच्यपरिवर्तन-हिन्दी भावार्थ-सहितं मनोहरं दृश्यते।

पञ्चतन्त्र-पञ्चमतन्त्रम्—(अपरीक्षितकारकमात्रम्) पाठ्यग्रन्थेषु काशीस्थराजकीयप्रथमपरीक्षायां निर्धारितम् विषमस्थलटिप्पणी-समलंकृतम्, श्रीमता पण्डितगौरीनाथपाठकेन सम्पादितम्। मूल्यम् =)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वाल्मीकीयरामायणम्—रामायणमहाभारतयोः सङ्कलितांशः, तेनैवोक्तविदुषा विरचितया सुबोधिनीनामिकया व्याख्यया सहितः, प्रथमपरोक्षोपयोगी च । मूल्यम् ≈)

एतेषाम् अन्यसर्वविधसंस्कृतपुस्तकानां च प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर शारदाभवन, ६३ अगस्तकुण्डा, बनारस ।

सभा०—अवधेशप्रसाद शर्मा

मीमांसाप्रकाशः ।

सम्पादकाः श्रीवामनशास्त्रिणः किञ्जवडेकराः मीमांसकशिरोमणयः । वार्षिकं मू० ५) पत्रमिदं प्रतिमासं संस्कृतभाषायामीग्लिशभाषायाञ्च एम्० जी० पी० नाम्न्याः समितेः पूना नगरात् प्रकाश्यते ।

अत्र लेखाः प्रायो महतां विशिष्टविदुषामेव मीमांसाविषयका दार्शनिकविचार-परिपूर्णा गवेषणात्मका मननशीलाः प्रकाश्यमाना दृश्यन्ते । इग्लिशभाषायामेव प्रधान-तया लेखाः सन्ति । एवं मीमांसाविषयकभावविवरणं सर्वसाधारणजनगम्यत्वमं प्रकुर्वतां सम्पादकमहोदयानां वयम् सर्वेऽपि संस्कृतज्ञा विद्वांसो महान्तमुपकारं विभृ-मस्तेभ्यो धन्यवादानपि भूयसो वितरामः । कर्गजमुद्रणादि सर्वसौष्ठवसम्पन्नस्यास्य पत्रस्य पञ्चरूप्यकं मूल्यं किञ्चित्करमेवास्ति । मीमांसातत्त्वबुभुत्सूनामत्युपययोगि पत्र-मिदमिति स्वल्पेनैव विरमति ।

समालोचयिता श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी महामहाध्यापकः) काशी ।

विद्यार्थिबन्धुकोषः ।

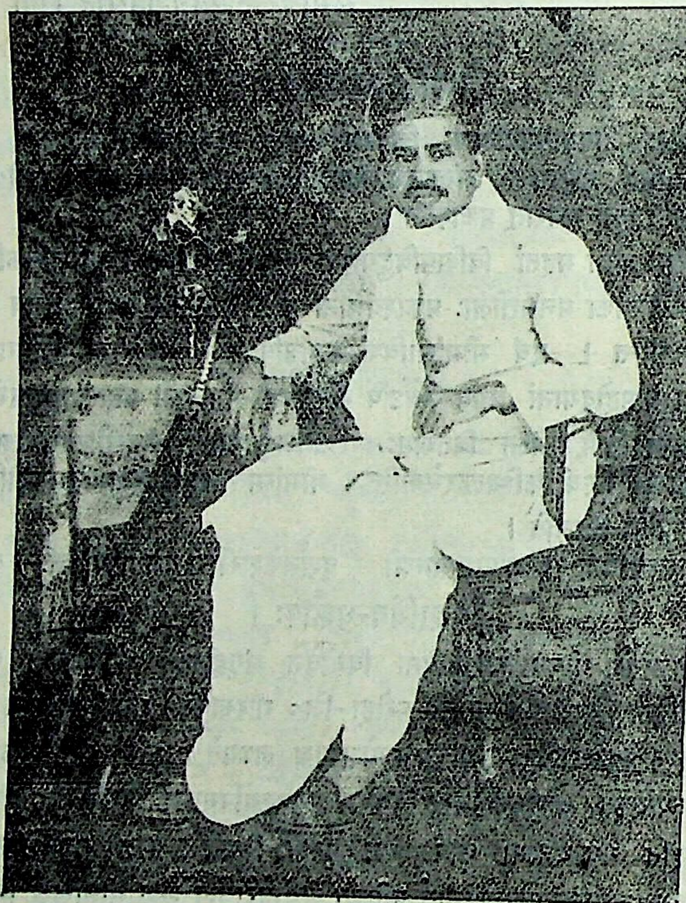
साहित्याचार्येण श्रीवासुदेवद्विवेदिना विनीतेन संगृहीतः सम्पादितश्च । पण्डित-विश्वनाथद्विवेदिना भवानीछापर (पो० परोहा—जि० गोरखपुर) ग्रामनिवासिना प्रकाश-केन प्रकाशितः । प्रकाशकात्, सूर्योदयकार्यालयाच्च लभ्यते । मूल्यम् अष्टाणकमात्रम् ।

श्रीमता पण्डित वासुदेवद्विवेदि विनीत इत्यन्वर्थोपनामकेन संगृहीतः 'विद्यार्थि-बन्धुकोषः' इति यथार्थनामा कोषो मम पुरतो विद्यते । अत्र गवर्नमेण्टसंस्कृत-कालेजाध्यापकस्य न्यायव्याकरणाचार्य पण्डित सूर्यनारायण शुक्ल मीमांसक शिरोमणेः संमत्युद्धरणमेव समीचीनं प्रभाति —

"हिन्दी शब्दसदृशानां संस्कृत शब्दानाम् अन्वेषणं तु सर्वथा नवीनमेव कार्यं वर्त्तते । यद्यपि सन्ति बहवः प्राचीनाः नवीनाश्च संस्कृतकोषाः तथाप्यस्मिन् पुस्तके संस्कृतप्रचारोपयिको यः शब्दविन्यासक्रमो वर्गादि विभागश्च मयावलोकितः स संस्कृत-कोषेतिहासे सुतरामभिनव एवाविष्कारो वक्तुं शक्यते" पुस्तकमिदं संस्कृतविद्यार्थिनां भाषणे लेखने च सुमहत् साहाय्यं विधास्यतीति मामकीनमपि मतम् । अस्य मुद्रणा-दिक सौष्ठवं मनोहर विद्यते । सुरवाङ्मये अभिनवरीत्या कोशप्रकाशनप्रयासः संग्रहीतुः प्रशंसनीयः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.



महोपाध्याय शास्त्री रेवाशङ्कर मेघजी पुरोहितः
(बम्बई)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जिज्ञासा-समीक्षा ।

(लेखकः—पं० केदारनाथ त्रिपाठी व्याकरण-शास्त्री (गोला, गोरखपुर)

दिगन्तरालव्याप्यप्रतिममधुरिमामण्डिताया ललितालापलसितायाः सरससुस्वादुगद्यपद्यसम्वलितायाः परम-पुण्याया गीर्वाण-वाण्या मासिकपत्र-सूर्योदयपाठकानामतिरोहितं पदस्य द्वादशवर्षीय (४–५–६–७ सं०) कलेवरे "प्रश्नोत्तरणम्" इति शीर्षको लेखो राजते । तत्र द्वितीयपङ्क्तौ "विगताङ्के कस्मिंश्चित् सूर्योदयस्य प्रश्नद्वयं व्याकृति-स्थलीं समवलम्ब्य मुद्रितमासीत्" इति लिखितं वर्तते ।

साधारणेनापि संस्कृतज्ञेन ज्ञातुं शक्यं यत् प्रश्नोत्तरणे समयस्य दीर्घता न सम्पादिता । विदुषाऽपि तत्र भवता जिज्ञासुना लिखितं त्रयोदशवर्षीय-(१–२–३–४–५ सं०) कलेवरे "श्रीकेदारनाथत्रिपाठिमहोदयेन दातुं द्वादशवर्षीयसूर्योदयस्ये"त्यादि । अहो बुद्धेर्विकासः-प्रज्ञाया विलासः । लेखस्य प्रकाशने दीर्घता समयस्य सम्पादिता । किं बहुना भवतां प्रश्नद्वयस्योत्तरणं क्रमशो दीयते—

१—आवश्यिका—आवश्यकी—इति प्रयोगद्वयमपि साधु । तथा हि—अवश्यंभवितरि 'आवश्यक' शब्दः । "ओरावश्यके" इति "आवश्यकाधमर्ण्ययो"रिति वा निपातनात् 'ठक्'—इक इकारस्याकारश्च । स्त्री विषये 'टिड्ढे'ति ङीपि "आवश्यकी" । धर्मपरकादावश्यकशब्दात्—अर्श आद्यजन्तत्वात् स्त्रियां "अवश्यिका" ।

अथवा—अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोज्ञादेराकृतिगणत्वात् "ओरावश्यके" इति "आवश्यकाधमर्ण्ययो"रिति वा निपातनाद्—वुञ् । अव्ययानां भेति टिलोपः । आवश्यकमस्त्यस्मिन्नित्यावश्यकः, अर्श आदेराकृतिगणत्वात्—अच् । स्त्रियामावश्यिका । प्रज्ञादित्वादणि "आवश्यकी" ।

अथवा—पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादणि ङीपि "आवश्यकी" इति ।

२—द्वितीयप्रश्नस्याशय उपवर्णितो जिज्ञासुना "पृणध्यै·······पृणध्यै—इति कथं दत्तम् । इत्येव मत्प्रश्नाशयः" इति ।

यद्ययमेवाशयः प्रश्नस्य तत्रभवतां जिज्ञासुमहोदयानां तर्हि निरस्त, एव यत अध्यै अध्यैनां विधानस्याऽदृष्टार्थता । अन्याऽपि जिज्ञासा समुदेच्चेत् पुनः सूर्योदय द्वारा समुल्लेखनमावश्यकम्—किं पल्लवितेन ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अखिल भारतवर्षीय-संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य विशेषमधिवेशनम्।

श्रीमतस्तत्र भवतो वाचकप्रवरानिदं निवेदयन्मदीयं हृदयं नितरां प्रसीदति, यत् श्रीऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमहरिद्वारस्य कर्मचारिणां स्थानीयानां विदुषां चायं निश्चयो यद् हरिद्वारे भविष्यतः कुम्भपर्वणोऽवसरेऽखिलभारतवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य विशेषाधिवेशनं स्यादिति निश्चयमेनमवगत्य को नाम नासादयेदानन्द-संदोहम्। तदर्थमाश्रमे भूयसां विदुषां सान्निध्ये सभा तावदेकाऽजनिष्ट यत्रैवमासी-त्स्वागतसमितेः कार्यकर्तॄणां निर्वाचनम्।

संरक्षकाः किल १—पं० श्रीगीतारामशास्त्रिणः (निरुक्त समायाः सभापतयः) २—पं० श्रीभोलानाथशर्मा (श्रीऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रममन्त्रिणः)। ३—वेद-तीर्थाः पं० श्रीनरदेवशास्त्रिमहाशयाः। ४—व्याकरण वेदान्ताचार्याः पं० श्रीद्रव्येशझा महोदयाः। ५—व्याकरणाचार्याः पं० श्रीहरिवंशदत्तमिश्र महानुभावाः। ६—व्याकरणाचार्याः पं० श्रीमदुमादत्तशास्त्रि महाभागाः। ७—कविराज श्रीज्ञानेन्द्र-नाथसेन B. A. कविरत्नमहोदयाः, (ऋ० कु० आयुर्वेद विद्यालय प्रधाना-ध्यापकाः) स्वागताध्यक्षास्तावत्—पं० श्रीलीलाधरशर्मा शास्त्रि महोदयाः (श्री-ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रमाचार्याः) प्रधानमन्त्रिणः—पं० श्रीपरमानन्दशास्त्रिमहोदयाः साहित्याचार्याः, शिक्षा सम्मेलनस्य मन्त्रिणो वाजपेयि श्री पं० किशोरीलालशास्त्रि महोदयाः, प्राचीन संस्कृतप्रदर्शिनीसम्मेलनस्य मन्त्रिणः पुराणवाचस्पति पं० श्रीचन्द्रभानुशास्त्रिमहोदयाः, सहायकाः श्रीमुकुन्दीलालशास्त्रिणः, कविसम्मेलनस्य मन्त्रिणः साहित्याचार्याः श्रीमदमरचन्द्रवर्माणः।

एवञ्चास्य सम्मेलनस्य सदस्यानां सामाजिकानां रुचिं संस्कृतायां वाचि जनयितुं संस्कृताभिनयोऽप्येक आयोजितः स्यादयञ्च विशेषाधिवेशनस्य नूनं विशेषः स्यात्, अत्रत्यं कवि-सम्मेलनं छात्र-सम्मेलनमपि च स्वविषये अनुपमे एव स्याताम्। सर्वं विधोऽपि यद्यपि प्रयत्नोऽद्य यावदेव समुपक्रान्तोऽस्ति येन श्रीमतां संस्कृतानुरागिणां मनोविनोदः स्यात्, तथापि तत्र भवतां सहयोगोऽपेक्षणीय एव।

श्रीमतामाश्रयस्य

श्रीपरमानन्दशास्त्रिणो

मन्त्रिणः स्वागतसमित्याः।



CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्राप्तपत्रम् ।

"आदर्श गणितशास्त्रज्ञस्य स्वर्गारोहणम्"

श्यामवासिष्ठस्तदीयोभागिनेयः मयकोटीवास्तव्यः सूचयति—

गढवाल प्रान्तान्तर्गत दशज्यूला नागपुरे कुरुभ्रणग्रामे पौष २८ दिवसे गणितशास्त्रज्ञानां पुरोहितोपाह्व पं० पुरुषोत्तमशर्म्मणां देहावसानं जातम् । ज्योतिषशास्त्रे विशेषतो गणितविषये—एते महोदया अद्वितीया विद्वांस आसन् । जगतीतले सम्प्रति तादृशाः सदाचारपोषका गणितशास्त्रज्ञाः पण्डिता विरला एवोपलभ्यन्ते ।

आरा संस्कृतमहाविद्यालये शोक-सभा ।

श्रीमन्तो माननीयमहोदयाः प्रातःस्मरणीयगुणस्तोमाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा भारतरत्नभूताः परमवर्षीयांसो विद्वद्धौरेयाः श्रद्धेयचरणाः पण्डितश्रीकाशीनाथशास्त्रिणो हि नश्वरमिदं शरीरं विहाय कैलाशवासमवापुः काश्यामिति, महतः शोकस्यायमवसरो विद्वज्जगत्सु, एतस्य श्रीमतः शिष्यवर्गेषु सम्प्रति श्रीमन्माननीयमालवीयमहोदयप्रभृतयोऽनेके देशरत्नभूता नेतारो विद्वांसश्च सन्ति । श्रीमानयं चिरकालं यावत् हरिद्वार-गुरुकुलकांगड़ी इत्यभिहितायामार्यसंस्थायाम् प्रधानाध्यापकपदमलंकृत्य संस्कृतभारत्या एवमार्यजगतो गौरवमयं सेवाव्रतं परिपालयामासेति कस्य नाविदितं सचेतसो महत इति । सम्प्रति हि भगवतो विश्वनाथस्य पावनपुरीं काशीमधिवसन्तोऽतीव वर्षीयस्यपि वयस्यध्यापनद्वारा छात्राणामुपकारं विदधानास्ते असारमिमं संसारमपास्य पवित्रं शिवशिवेति नाम स्मरन्तो दिवमवापुरिति महतो भागधेयस्य विजृम्भितं स्पृहणीयञ्च नः सर्वेषाम् तत्पदानुसारिणामिति तदद्य महता शोकभारेणोद्विग्नधियो वयं किमपि वक्तुमशक्नुवन्तस्तदीयनिःश्रेयसाधिगतये भगवन्तं विश्वेश्वरं साञ्जलिबन्धं प्रार्थयामहे यत् पूर्वत एवप्रदत्तस्वात्मभावाय शिवस्वरूपिणे तस्मै भगवान् शाश्वतिकीं शान्तिं प्रदेयादिति । यद्यपि लोके ते सर्वथा पूर्णकामा आसन् तथापि तथाविधस्य विद्यावारिधेश्चिरं वियोगेन सुदुःखितान्तःकरणान् तदीयात्मीयान् तद्वियोगे शोकसंतप्तहृदयाञ्छान्तिप्रदानेन नितरामनुगृह्णातु, इति ।

सभापतिः—

रामसकल उपाध्यायः,

संस्कृतमहाविद्यालय प्रधानाध्यापकः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां विद्यादिवाकराणां श्री १०८ मत्स्वामिस्वरूपानन्देति प्रसिद्धानां मण्डलीश्वरपदभाजां ब्रह्मीभावावाप्तिसमये तेषां विद्यालयस्थविद्यार्थिनः शोकोद्गारः ।

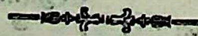
हा ! हा ! हृता तव दया सकला सुधीश !
नष्टो नु मानमहिमा जगतीतलेऽस्मिन् ।
धर्मप्रभावपरता विगता समस्ता
याते दिवं त्वयि गुरो जनतापहारिन् ॥ १ ॥

सा स्निग्धता सरसता विमला च नित्यं
निष्ठा स्वधर्मे इह तत्त्वयुतं रहस्यम् ।
कस्मै पुनर्न भुवि नन्दयिताऽतिमात्रम्,
ब्रह्मैकतान ! गुरुवर्य्य दयासमुद्र ! ॥ २ ॥

मधुरया तव बोधितधर्मया
शुभगिरा गलितं दुरितञ्च नः ।
अघविनाशकरं तव दर्शनं
नयनगोचरमद्य कथं भवेत् ॥ ३ ॥

निधानं धर्माणां कुलभवनमाद्यं गुणजुषां
गतं रत्नं लोकाद्-अहह ! विधिवाञ्छा सफलिता ।
अहो किं नैष्ठुर्य्यं किरसि परितोऽङ्गारतुलितम्
विधे ! हा ! हा ! कष्टं तव खलु चरित्रं विरमतात् ॥ ४ ॥

—स्वामी रामेश्वरानन्दपरिव्राजकः
श्रीपरिव्राजकमहामण्डलस्थः
काशी ।



CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

स्वामि स्वरूपानन्दमण्डलीश्वराः ।

इमे हि महात्मानो गतमाघमासस्य वसन्तपञ्चम्यां तिथौ शनिवासरे नववादने इमं विनश्वरं कलेवरं परिहाय इह काशीधाम्नि विश्वेश्वरतामापन्नाः । देहत्यागकाले एषामायुषोऽवस्था चतुःषष्टिवर्षात्मिका आसीत् । इमे हि स्ववैदुष्येणेह केवलं काश्यामेव न हि किन्तु सर्वत्रैव भारते संन्यासिसम्प्रदाये विद्वत्समाजे च महदुन्नतपदमासादितवन्त आसन् । एतेषां प्रगाढ़पाण्डित्येन सन्तुष्टाः शास्त्रार्थमीमांसया परितुष्टाः पण्डितराजमहामहोपाध्याय पं० शिवकुमारशास्त्रिणः पं० जयदेवमिश्रप्रभृतयः स्वर्गस्था विद्वांस एतेषां शास्त्रज्ञानस्य महतीं प्रशंसां कुर्वन्ति स्म । एतेषां स्वभाव ईदृश आसीद्, येन केऽपि विद्वांसो विचारावसरे एभिः पराजिता अपि एनं प्रशंसन्त एव गच्छन्ति स्म । मण्डलीश्वरपदमधिष्ठाय निरभिमानिन इमे स्वशिष्यवर्गे गृहस्थसमुदाये च धर्मव्याख्यानावसरे धर्मसमन्वयमपि एवं कुर्वन्ति स्म, येन धर्ममर्यादा अपि नापगता भवति स्वलोकव्यवहारेऽपि कापि बाधा न भवति स्म । व्यतीतेऽर्द्धकुम्भपर्वावसरे प्रयागे त्रिवेणीतटे श्रीमता मदनमोहनमालवीयमहोदयेनापि सह धर्मशास्त्रमीमांसावसर आगत आसीत् । तत्रैषां धर्मशास्त्रीय-विचारपद्धत्या तेऽतीव सन्तुष्टा जाता, एषां शास्त्रीयप्रौढ़िन्तेऽतीव प्रशंसितवन्तः । एभिरध्यापिता बहवो विद्वांसो ब्राह्मणाः संन्यासिनश्च विद्यालयमहाविद्यालयेषु अध्यापनं कुर्वन्ति । गृहस्थाश्च महान्तो योग्याः सन्तो धर्मप्रचारादिना लोककल्याणकृत्यमनुतिष्ठन्ति । किम्बहुना सम्प्रति एषां परलोकवासेन संन्यासिमण्डलस्य विशेषतः सनातनधर्मस्य महती हानिः सञ्जाता या अपूरणीया दृश्यते ।

एषां वियोगेन सन्तप्ताः काशीस्था विद्वांसो ब्राह्मणाः सन्यासिनो नागरिकाश्च लोकवृत्तमनुरुन्धाना एकत्र समेत्य अपारनाथमठस्थश्रीसंन्यासिपाठशालायां महतीं शोकसभामपि संयोजितवन्तः, यत्र तेषां स्मृतौ सर्वे श्रद्धाञ्जलिसमर्पणं कृतवन्तः, लक्ष्मीकुण्डस्थे श्रीपरिव्राजकमहामण्डले च परिव्राजकोपदेशकानामेका संसत् सञ्जाता । यत्रैषां स्मृतौ श्रद्धाञ्जलिः समर्पितोऽभूत् ।

सम्प्रति मण्डलीश्वराणां स्वामिवर्याणान्तेषां स्थाने स्वामिपरमानन्दमहोदया विद्यायां शास्त्रज्ञाने धर्मोपदेशे च परमयोग्या विद्वद्वरेण्या मण्डलीश्वरपदं विभूषयन्ति इति काशीस्थसंन्यासिनां विदुषाञ्च परमसन्तोषो विद्यते ।

श्रीशिवकुमारशास्त्री साहित्याचार्यो ज्यौतिषशास्त्री व्याख्यानविशारदश्च,

अध्यापकः—नारायणविद्यालयस्य लक्ष्मीकुण्डस्थस्य ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ग्राहकमहोदयेभ्यो निवेदनम् ।

श्रीमन्तः पाठकमहानुभावाः ! कठिनेऽस्मिन् धर्मविप्लवसमये सर्वाभ्युदयप्रदस्य सनातनधर्मस्य प्रचारार्थं प्रयतमानोऽयम् "सूर्योदयस्य" भगवतः श्रीविश्वनाथस्य परमानुग्रहेण त्रयोदशं वर्षं शीघ्रं व्यतिगच्छतीति निवेदयतो मेऽत्यन्तं प्रसीदति चेतः । बहुविधविघ्नबाहुल्येन "सूर्योदयः" वर्षेऽस्मिन् ग्राहकमहोदयानां समीपे यथा समयं न प्रेषितोऽभूदिति सक्षमाप्रार्थनम् निवेदितम् । अस्तु, साम्प्रतं अस्य प्रकाशनादिसर्वविधः प्रबन्धोऽन्यस्मिन् मुद्रणालये कृतोऽस्ति । अतः परं चैतस्य प्रकाशनं यथा समयं भविष्यतीति सुदृढोऽस्माकं विश्वासः ।

येषां वार्षिकं मूल्यं समाप्तिमगात् । तेऽधुना शीघ्रं धनादेश—(मनिआर्डर) द्वारा स्वकीयं वार्षिकं साहाय्यं प्रेषयन्तु । सनातनधर्मस्य सुरभारत्याश्च कृते किञ्चित् साहाय्यं वितरितुं सनातनधर्मपक्षपातिनो भवन्तः पराङ्मुखा न भविष्यन्तीति अस्माकं विश्वासः । आशास्ति भवन्तोऽस्य साहाय्यं नूनं प्रेषयिष्यन्ति, अथवा वी० पी० द्वारा "सूर्योदयं" प्रेषयितुमादेशपत्रं कार्यालयेऽस्मिन् सम्प्रेष्य स्वकीयं ग्राहकत्वं संरक्षिष्यन्ति । धनादेशपत्रे स्वकीयेन सम्पूर्णसंकेतेन सह 'नवीनोऽहं' ग्राहकः 'प्राचीनो' वा इति सुस्पष्टतया लेखनीयम् ।

वाराणसेयराजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयीयच्छात्रावासस्थपरिषदोऽधिवेशनम् ।

(१८ दिसम्बर १९३८)

इदञ्च लब्धकाशिकानेकख्यातयो न्यायव्याकरणाचार्याः पण्डितवर्याः श्रीशुभकरणशास्त्रिमिश्राः परिभूषयितुमीहमाना अधिकारणकलापै रनुपस्थिता इति तदीयशिष्यगणानामन्यतमो लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकः परिषदो विशेषहितसाधकः पं० श्रीरामकरणपाण्डेयमहोदयः पर्यभूषयत् साभापत्येन । विषयश्च—"संस्कृतभाषाया उन्नतिः कथंकारं सम्भवति" इति ।

वक्तारः—१. श्रीराधारमणयाज्ञिकः । २. पं० श्रीवासुदेवोद्विवेदः । ३. पं० श्रीकामाक्षानाथः । ४. पं० श्रीरमापतित्रिपाठी । ५. पं० श्रीकेदारनाथत्रिपाठी ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

६. पं० श्रीलक्ष्मीप्रसादशास्त्री। ७. पं० श्रीत्रिलोकीनाथमिश्रः। ८. पं० श्रीमदच्युतानन्दोपाध्यायः। ९. पं० श्रीकेवलानन्दशर्मा "अज्ञेयः"। १०. पं० श्रीरामचन्द्रदासो वैष्णवः। ११. पं० श्रीवदरीनारायणशुक्लः। १२. मंत्री परिषदः। १३. सभापतिश्च।

अत्रैवाधिवेशने परिषदोऽस्या मुखपत्रिकाया "माधव्या" आवश्यकतानुसारं सहायक-सम्पादकस्य कृते श्रीबदरीनारायण शास्त्रिणा प्रस्तावे प्रस्तुते मंत्रिणा समर्थिते सर्वैश्च पारिषद्यैः प्रायसोऽधिकसंख्यामुपगतैरनुमोदिते च प्रधानसम्पादकानां लब्धसाहित्याचार्यपदवीकानां; श्रीद्विजेन्द्रनाथमिश्रशास्त्रिणां निगुणोपाभिधेयानां संमत्या चात्र सम्पादककलायां वैचक्षण्यमुपगता बालकवयो न्यायशास्त्रिणः श्रीकेवलानन्दशर्माण एव सुनिश्चिताः। इत आरभ्य मासद्वयमेषा परिषन्नाधिवेक्ष्यते सर्वविधपरीक्षाऽऽसत्तेरिति सर्वसम्मत्या सुदृढम्।

इति निवेदयति—
शुक्ल श्रीराजनारायण शास्त्री,
परिषदो मन्त्री।

संस्कृतछात्रसंमेलनम्।

सुषमामञ्चन्त्यां विगतवसन्तपञ्चम्यामनन्तसमारम्भेण स्थानीय-नगवासंस्कृत-पाठशालीयभव्यभवने सुरसरस्वतीस्नेहिनां समुपस्थितौ संस्कृत-कविसम्मेलनं साफल्येन सम्पन्नम्। सभापतिपदं महामहाध्यापका दर्शनकेशरिणः श्रीगोपालशास्त्रिणः समलंकृतवन्तः। पूर्वं मङ्गलाचरणे जाते श्रीजयदेवपाण्डेय कालिकाप्रसाद त्रिपाठि केशवप्रसादशर्म सत्यदेवद्विवेदि—धनपतिद्विवेदिप्रभृतीनां नव-नव-निबन्धपाठोऽभवत्। अनन्तरं च कविसम्मेलनं प्रारब्धम्। समस्या आसीत् (१) वसन्तः (२) सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैवेति। सभापतीनामाज्ञया निर्णायकपदे सुप्रसिद्धाशुकवयः श्रीमदीशदत्तशास्त्रि 'श्रीश' महोदयाः समासीना अभूवन्। तत्र रामलोचनपाण्डेय—रामदर्शत्रिपाठि—हरिशंकरपाण्डेय—कवलधारीद्विवेदि जनार्दनशुक्ल—प्रभृतयो द्वादशाधिकाः कवयः कवितामपठन्। तेषु रघुवीरशरणमिश्रो निर्णीत प्रथमश्रेण्यां पुरस्कारं प्राप्तवान्। सभापति करकमलन प्रदत्तानि प्रमाणपत्राणि पुरस्कारादीनि च गृहीतानि छात्रैः। सभापतीनां वेदाचार्यं गङ्गाप्रकाश ब्रह्मचारिणां च भाषणानन्तरं सभा विसर्जिताऽभूत्।

उमाशंकर शास्त्री विशारदः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्यामवासिष्ठ महिमादत्तवासिष्ठः—

सं० पा० मयकोटी (गढ़वाल) सूचयति—

श्री संवत् १९९४ माघकृष्णद्वितीयायां गढवालप्रान्तान्तर्गतनागपुरमण्डले पोखा ग्रामे श्री पं० हरिकृष्णशास्त्रिमहोदयस्य जननीवार्षिकश्राद्धे स्वामी सच्चिदानन्दसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापक पण्डित हीरावल्लभजी पन्त व्याकरणाचार्य्य महोदयानां सभापतित्वे ग्रामसुधारविषये सभाऽभूत्, यस्यां सभायां वह्वो मानवाः सम्मिलिता आसन्। व्याख्यान दातारः क्रमश एते महानुभावाः—

पं० श्यामादत्तवासिष्ठ शास्त्री। पं० रविदत्त शर्म्मा ज्यौतिष शास्त्री। पं० रविदत्त सेमवालशास्त्री। पं० मित्रानन्द शास्त्री। पं० घनश्यामशर्मवासिष्ठः।

अन्ते सभापतिमहोदयानां सारयुक्त सुमनोहरं विशदं व्याख्यानं ग्रामसुधारविषयेऽभूत्, ततः शान्त्या सभाविसर्जनं जातमिति शम्।

हरिद्वारे कुम्भमहापर्वसमयः।

विदितमस्तु सनातनधर्मावलम्बिमहानुभावानां यत् मेषराशौ यदा सूर्यः संक्रामति, कुम्भराशौ च वृहस्पतिः तिष्ठति तदा हरिद्वारे कुम्भमहापर्वयोगो लगति। सौभाग्यवशतो योगोऽयं चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां बुधवासरे (वैक्रमाब्दे १९९५) तदनुसारतः अप्रेलमासस्य त्रयोदशदिने (१३ अप्रेल १९३८ ई०) मध्याह्नोत्तरं चतुर्वादनात् परं भवति। गङ्गास्नानार्थं साधारणपुण्यकालः प्रातर्दशवादनान्तरं विशेष पुण्यकालश्च द्वादशवादनान्तरं (१२–३६) जायते। अस्मिन् शुभावसरे भारतीयाः सर्वे स्नानार्थमागत्य पुण्यसञ्चयं कुर्वन्त्विति।

योगीन्द्र झा वेदव्याकरणाचार्यः,
ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, हरद्वार।

पत्रिकापरिचयः।

'विदुषी' इयं हिन्दीभाषामयी मासिकी पत्रिका। अस्याः सम्पादिका रत्नेश्वरी अग्रवाल, लक्ष्मी पाण्डेय, कुसुमलताश्च सन्ति। अस्यां विदुषीनां महिलानामेव लेखाः प्रकाश्यन्ते। प्रकाशिताः प्रबन्धाः पठनीयाः स्त्रीसमाजोपयोगिनो दृश्यन्ते। विदुष्याः सर्वविधां समुन्नतिं कामयामहे। मुद्रणादिकमन्यच्च सर्वं रमणीयं विद्यते। परन्तु 'विदुषी' अस्मत् कार्यालये प्रतिमासं नागच्छति। वार्षिकं मूल्यं १) एक रुप्यकमात्रम्, प्राप्तिस्थानम्—प्रकाशिका 'विदुषी' कार्यालय, बनारससिटी।

× × × ×

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

संगृहीत समाचाराः

हिलसा (पटना) नगरस्य श्री मु० दे० संस्कृतविद्यालयस्थ-संस्कृतछात्रसमिते स्त्रयोदशवार्षिकोत्सवः पं० ईश्वरीदत्तदौर्गादत्तिशास्त्रिणां एम० ए० एम० ओ० एल० (सेक्रेटरी विहारसंस्कृतएशोसियन) महोदयानां सभापतित्वे फाल्गुनकृष्ण-षष्ठ्यां रविवासरे महता समारोहेण सम्पन्नः। स्वागताध्यक्षेण श्रीकृष्णचन्द्रजी अग्रवालमहोदयेन-हिलसा नगरमपि पूर्वं विद्यापीठमासीदिति संसाधितम्। अन्य-विदुषां भाषणान्ते विद्यालयस्य छात्रावासस्य पुस्तकालयस्य च समुन्नतये प्रस्तावाः स्वीकृताः। अस्य च पूर्तये स्थानीय उदारचेता भूस्वामी श्रीरामबाबू बेंकर महोदयः २५००० रूप्यकाणां वृहतो भूभागस्य च दानस्य प्रतिज्ञातवान्। सभापति महोदयै-रपि शिक्षाविभागतः २५००० रूप्यकाणां साहाय्यं कर्तुं वचनं दत्तम्।

× × × ×

गतमार्चमासस्य ५, ६, तारिकायां मेरठनगरे मेरठमण्डलीयसनातनधर्मसम्मेल-नस्याऽभूतपूर्वमधिवेशनं श्री वैजनाथजी वाजोरिया एम० एल० ए० महाशयानां साभापत्ये सुसम्पन्नम्। सम्मेलनस्योद्घाटनं राजा सर वासुदेव कोलेंगोड के० टी० सी० आई० ई० एम० एल० ए० महोदयेन कृतम्। सम्मेलने समागतेषु सुप्रसिद्धो राष्ट्रियनेता श्रीमाधव हरि अणे एम० एल० ए०, पण्डितप्रवरा श्री देवनायकाचार्या, व्याख्यानकेशरी पं० कल्पनाथजी शर्मा चेत्यादीनां नामानि लेखनीयानि सन्ति।

× × × ×

गतमार्चमासस्य १-२-३ तारिकायां मेरठनगरे स्थानीयसनातनधर्मरक्षिण्याः सभायाः, श्रीसनातनधर्मधर्मार्थौषधालयस्य, श्रीनृसिंहपुस्तकालयस्य च सम्मिलितं ५४ तमं वार्षिकं महाधिवेशनं जातम्। वहिर्देशतः कीर्तनकलानिधिः श्रीरामचन्द्रशर्मा, पं० मोहनलालजी अग्निहोत्री, पण्डितप्रवराः श्रीदेवनायकाचार्याः पं० गोविन्द्रचन्द्र बी० ए० चेत्यादयो व्याख्यातारः सम्मिलिता आसन्।

× × × ×

श्रूयते श्री इन्दौरमहाराजो राजायत्तमन्दिरेषु चाण्डालादीनां प्रवेशाय घोषणां कारितवान्। तत्प्रतीकाराय सम्प्रति इन्दौरनगरे स्थले स्थले सभां विधाय विरोधप्रस्तावाः स्वीक्रियन्ते, जनतायां महानसन्तोषो वर्तते। चाण्डाला अपि मन्दि-रेषु गमनं धर्मविरुद्धाचरणं मन्यन्ते। कतिपयदिवसपर्यन्तं आपणे हड्ताल आसीत्। विरोधि-सम्मेलन-समुत्साहेनाऽऽशास्यते यत् शीघ्रमेवेयं राजाज्ञा परावर्तनीया भविष्यति। जगदीश्वरो महाराज्ञे शुभां मतिं वितरतु।

× × × ×

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

गतमार्चमासस्य २३ तारिकायां रात्रौ ८॥ वादनावसरे पटियालानरेशस्य यदुवंशावतंश श्री भूपेन्द्रसिंहजी महाराजबहादुरस्य देहावसानं जातम्। इमे सनातनधर्मस्य परमानुरागिणः प्रधानसंरक्षकाश्चासन्। अनेन मर्मभेदिना समाचारेण सनातनधर्मसंसारो नितरां दुःखितो वर्तते।

× × × ×

गत होलिकाया मुहर्रमस्य चावसरे संयुक्तप्रान्ते अनेकस्थानेषु च हिन्दुयवनयोः कलहो जातः। तत्र काश्याः प्रयागस्य जब्बलपुरस्य च कलहो नितरामुग्र आसीत्। काश्यां १० मृताः, ६३ आहताः, २०० निगृहीताः सन्ति।

× × × ×

सम्प्रति भारतीय नवीनशासनविधानानुसारेण प्रतिप्रान्तं मतदातृणां स्थानानाञ्च संख्या निम्नलिखिताङ्कानुसारेण वर्तते—

प्रान्ते	मतदातृणां संख्या	सदस्यस्थानम् (सीट)
बङ्गाले	६३ लक्षाणि	२५०
बम्बई प्रान्ते	२७ ,,	१७२
मद्रासे	५६ ,,	२१५
मध्यप्रान्ते	१६ ,,	११२
संयुक्तप्रान्ते	५५ ,,	२२८
सीमाप्रान्ते	२ ,,	५०
बिहारे	२४ ,,	१५२
उड़ीसाप्रान्ते	५ ,,	६०
आसामे	७ ,,	१०८
सिन्धे —	६॥ ,,	६०
पञ्जाब प्रान्ते	२७ ,,	१७५
	२८९॥	१५२५

गतफरवरीमासस्य २०, २१ तारिकायां काश्यां आर्यमहिलामहाविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवसमारोहः समजायत। प्रथमदिने श्रीमान् काशीनरेशो द्वितीयस्मिन् दिने मिस एम० एच० हुसेन (पी० ए० टू दी चीफ इन्स्पेक्टर्स यू० पी०) सभापतिपदमलञ्चक्रतुः। बालिकाभिः परस्परं वाग्विवादः कुणालनाटकस्याभिनयश्च कृतः। श्रीकाशीनरेशमहोदयः स्वकरकमलाभ्यां पारितोषिकवितरणं विहितवान्। समारोहः श्लाघनीय आसीत्।

× × × ×

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

निकुञ्जे तत्सङ्गप्रणयिनि चिरं मे स्थितवतो
न चासौ मूर्द्धोर्द्ध्वं कथमपि समारोढुमशकत् ॥१७॥

सुबलः—(स्वगतम्) प्रकृतिगम्भीरोऽप्ययमसम्बद्धमिव ब्रवीति तदेनं प्रबोधयामि—(प्रकाशम्) सखे प्रियतमामुखेन्दुनिबद्धदृष्टिना त्वया न लक्षिता शशाङ्कस्य तदानीन्तनी गगनमध्यस्थितिः, वास्तवः पुनरयमेव गतिप्रकारः।

श्रीकृष्णः—(सोपालम्भम्) विलुप्यमानस्मृतेः प्रवर्द्धमानदुःखातिरेकस्य मे प्रलपिते किं विचारितेन, विचारणीयः पुनः प्रियतमायास्तावदिहानागमनहेतुः।

सुबलः—(सवैलक्ष्यम्) सत्यमिदम्, किन्तु मूढा वयं सर्वत्र त्वामेव विचारकं जानीमः।

श्रीकृष्णः—ममायं वितर्कः।

किं मह्यं कुपिता खलस्य वचनात् प्राणाधिका राधिका
रुद्धा वा गुरुभिर्निषेधवचनातिक्रान्तिरोषोद्धतैः।
किं वा मन्मथबाणखिन्नहृदया मूर्च्छाभिरापीड्यते
नातश्चिन्तयितुं क्षमे प्रियतमा प्राप्नोति कां वा दशाम् ॥१८॥

पूर्वपत्रे गतस्य षोडशसंख्यकस्य 'हा ज्योत्स्ने' इत्यादि श्लोकस्यार्थः।
विरहिणां ज्योत्स्नादयो मदनोद्दीपका दुःखप्रदा भवन्तीति वर्णयति—

हा खेदे, हे ज्योत्स्ने त्वं गरलैः कवलीकृतासि विषैर्ग्रस्तासि विषैर्व्याप्तासीत्यर्थः कथमन्यथा विषवद् दुःखप्रदा भवेरिति भावः। हे वंशकृत् आदिपुरुष चन्द्रमः, चन्द्र, गोत्रं पर्वतं (उदयाचलं सुमेरुं वा) भेत्तुं विदारयितुं शीलमस्य तादृशो यो दहनः सुमेरौ उदयाचले उत्पन्नो यो दावानलः, स गोत्रभेदिदहनः कर्म्मधारयसमासात्, वातेरितः पवनोत्क्षिप्तः यो गोत्रभेदिदहनः तस्य आसत्त्या योगेन एवम् = अविषह्यम् यथा स्यात् तथा उष्मायसे उष्माणं तापमुद्वमसि कथमन्यथा स्वभाव-शीतलस्य स्ववंशजातं प्रति विशेषेणोचितस्निग्धभावस्य कथमेवं तापप्रदत्वं स्यादिति भावः। अथ च अद्य वैशाखी पूर्णिमा, अस्यां ते वातेरितगोत्रभेदिदहनासत्ति र्युक्तैव, विशाखानक्षत्रस्य पूर्णिमासम्बन्धादेव मासस्यास्य वैशाखसंज्ञा, विशाखानक्षत्रं स्वातीनक्षत्रादव्यवहितोत्तरम्, स्वातीनक्षत्रस्याधिदेवः पवनः, विशाखानक्षत्राधिदेवौ शक्राग्नी, शक्राग्निबोधकश्चात्र गोत्रभेदिदहनशब्दः, गोत्रभेदी गोत्रभित् शक्रः दहनः अग्निः तयोरासत्त्या सन्निधानेन, उष्मायमाणत्वस्यावश्यम्भावः।

चन्द्रमाः स्वातीनक्षत्रं परित्यज्य अद्य विशाखानक्षत्रे तिष्ठति, तेन स्वातीनक्षत्राधिदेवेन ईरितस्य शक्राग्नेः सम्बन्धो विशाखासु जातः, इन्द्रस्य गोत्रभित्त्वं प्रसिद्धं तत्सङ्गात् त्वं स्वगोत्रं मां भिनत्सि, दहनयोगेन च मां—दहसीति व्यङ्गः। वंशीं निन्दति—श्रीराधामोहनहेतुतया तद्विरहे तस्याः दुःखप्रदत्वात्। भुजगीभूता, पूर्वं तस्या भुजगीत्वं नासीत् अद्य तथाभाव इति च्विप्रत्ययः ॥ १६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(विचिन्त्य सोन्मादमिव)

नो मह्यं कुपिता कदाप्यजनि सा दूरे निकुञ्जस्थलाद्
रोधे वानुचरीमुखान्नु मया वार्तेयमज्ञास्यत ।
आशाबन्धनवर्म्मणा हृदि तया स्मारः शरः सह्यते
भ्रातः किन्तु विचारितैःपरमतो नूनं न सा जीवति ॥१९॥

(इति मूर्च्छति)

सुवलः—(सास्रं पल्लववातेन वीजयन्) वृन्दावनजीवन, समाश्वसिहि ।

श्रीकृष्णः—(संज्ञां लब्ध्वा) सखे दिष्ट्या वर्द्धसे ।

पुंस्कोकिलाः कुनिनदैः कुलिशं क्षिपन्ति
व्यालीविषश्वशितमस्यति गन्धवाहः ।
कृन्तन्ति मर्म्म कुसुमान्यलिरावशस्त्रै-
र्दुःखावसानमचिरान्मरणादुपैमि ॥२०॥

सुवलः—(श्रुतिमभिनीय सहर्षम्) शान्तं पापम्,
दुःखावसानमचिराद्रमणादुपैहि ।

श्रीकृष्णः—(सखेदम्) सखे, कृतमिदानीमलीकाशंसया ।

सुवलः—सखे प्रियं ते कथयामि नेयमलीकाशंसा, यतस्त्वदुक्तिप्रमाणकः खल्वहम्—

कोकिलकाकलिमिलितादलिकुलचलितादवैमि राधायाः ।
अचिरोदयमुदयाद्रेरारुणरागादिवार्कस्य ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णः—(निपुणं निरूप्य सहर्षम्) हन्तोज्जीवितोऽस्मि निमित्तं समुन्नयता वयस्येन ।

यस्यां पिकावलिरुपस्कुरुते कलानां
पुष्पाण्यपास्य भजतेऽलिकुलं दिशं ताम् ।
पापाभिशङ्कि हृदयन्तु मम प्रियायाः
सञ्चारलक्ष्मणि ददाविह नावधानम् ॥२२॥

(नेपथ्ये)

(शुष्कपत्रमर्दनध्वनिः)

श्रीकृष्णः—(श्रुतिमभिनीय) पदशब्दमिव शृणोमि ।

सुवलः—तत् ससखीजनया श्रीराधया भवितव्यम् ।

श्रीकृष्णः—(निरूप्य) प्रियतमासञ्चारचिह्नविपरीतदिशो घनतमालतरुतलादयं शब्दः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुवलः—(श्रुतिमभिनीय) सत्यमाह भवान्।

(ततः प्रविशतः पुरुषौ)

एकः—न दिट्ठो कह्णो ण राअकण्णा ण वा से सहिओ ता पडिणिउत्तत्म।
(न दृष्टः कृष्णो न राजकन्या न वा अस्याः सख्यः तत् प्रतिनिवर्त्तावहे)

द्वितीयः—भागुरे! कथमेवं चपलायसे।

भागुरिः—देवअ रत्ती अधिआ जादा कंपदि मे हिअअं णिम्मानुसे इध ठाडुं अदो भणीअदि पडिणिउत्तह्मत्ति।

(देवक रात्रिरधिका जाता, कम्पते मे हृदयम् निर्मानुषे इह स्थातुम्। अतो भण्यते प्रतिनिवर्त्तावहे इति)

देवकः—धनदात्र्यै कुटिलायै किं निवेदयिष्यसि ?

भागुरिः—अदंसणं (अदर्शनम्।)

देवकः—न विश्वसिष्यति।

सुवलः—सखे, इतः पुरस्तात् तरुच्छायायां कौचित् पुरुषौ दृश्येते, तद्यावदेतौ परीक्षिष्ये प्रलम्ब इव वा नवेति (इति वृक्षान्तरितस्तिष्ठति)

भागुरिः—ता किं करेह्य (तत् किं कुर्व्वः)।

देवकः—कुञ्जपर्य्यन्तं गत्वा पुनर्विचित्य कुटिलायै यथाभूतमर्थं निवेदयावः।

सुबलः—अहो कुटिलाप्रेषिताविमावपसर्पौ। तद् यावदिमौ भीषये इति वृक्षान्तरालात् क्षुद्रलोष्ट्रं वर्षति।

भागुरिः—(सशङ्कं दृष्ट्या सर्वतो निरीक्ष्य) देवअ पेक्ख अमाणुसी लोट्ठविट्ठी। जइ ते ण भअं ता तुमं चिट्ठ अहं पुण पलाअणेण पिअदरं जीविदं रक्खिस्सं। (इति पलायते)

(देवक पश्य, अमानुषी लोष्ट्रवृष्टिः, यदि ते न भयं तत् त्वं तिष्ठ, अहं पुनः पलायनेन प्रियतरं जीवितं रक्षिष्यामि)।

सुबलः—पुनः लोष्ट्रं वर्षति।

देवकः—द्वावेवावां कुटिलायाः पुरोहितसम्बन्धिनौ तुल्योपायनौ च तद् यद्येकः पलायितो भागुरिः, कथमहं भूताद्वा मानुषाद्वा निग्रहमधिगन्तुं तिष्ठामि। भो भागुरे अहमपि त्वामनुसरामि। (इति धावति।)

सुबलः—(सहास्यमुपसृत्य) कुटिलाप्रेषितौ पुरुषौ तदनुसन्धानायागतौ, तयोरेकस्तु मदीयलोष्ट्रक्षेपाद् भूतभिया पलायितोऽन्योऽपि तमनुसृतः।

श्रीकृष्णः—तदयं नवः कश्चित् प्रबन्धः।

सुबलः—बाढम्, अत एव श्रीराधायाः प्रत्युद्गमनमधुनैव विचिन्वतापि त्वया विधेयम्।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नेपथ्ये—हला तुवर तुवर, 'देव्वविडंविदाए दुक्खभाइणीए इमाए किदे अणुहोदि दुक्खाइं पाणणाहो' त्ति भट्टिदारिआ तुवरावेदि ।

(सखि त्वरस्व त्वरस्व दैवविडम्बिताया: दुःखभागिन्या अस्याः कृते अनुभवति दुःखानि प्राणनाथ इति भर्तृदारिका त्वरयति) ।

श्रीकृष्ण:—(सहर्षम्) वृन्दायाः स्वरोऽयम् । महतो गुल्मप्रतानस्य दक्षिणेन श्रूयते । व्यध्वश्चायम् ।

सुबलः—तदलं विलम्ब्य, आमन्त्रये त्वां प्रातर्दर्शनाय ।

श्रीकृष्णः—(सुबलं गाढमालिङ्ग्य) किमत्र ब्रवीमि—यतः ।

विश्वासस्थलमुभयं स्वहृत् सुहृच्चेति विश्रुतं लोके ।
समुचितकृत्यनियोगे सुहृदेव परं विशिष्यतेऽन्यस्मात् ॥

(इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्येकतः श्रीकृष्णोऽपरतश्च भृङ्गारकरण्डकादिहस्तवृन्दाललितादिसखीजनसहिता श्रीराधा ।

श्रीकृष्णः—आश्चर्यम् !

वृन्दास्वरेण दयितागममत्र बुद्ध्वा
प्रत्युद्गमाय तरसा वनमागतोऽस्मि ।
तद्दर्शनन्तु न लभे न च तत्सखीनां
वाचं शृणोमि, किमियं मृगतृष्णिकैव ॥ १ ॥

(निरूप्य)

भ्रमति मधुकरावली समन्तात् सुरभितदंगसमीरणानुबद्धा ।
भवति कलरवश्च कोकिलानामिह न च सा, तदिदं किमिन्द्रजालम् ॥ २ ॥

भवतु वा सर्वमेव तावदिदमुत्कलिकाकुलस्य मे भ्रान्तिविजृम्भितम् । कथं सुबलोऽपि भ्रान्तो जातः ? (इत्युन्मनीभूय इतस्ततो मृग्यति)

श्रीराधा—देव्वविडंविदाए दुक्खभाइणीए इमाए किदे अणुहोदि दुक्खाइं पाणणाहो जदो वंसिरवो वि ण सुणीअदि ता तुरीअदु तुरीअदु ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

[दैवविडम्बितायाः दुःखभागिन्या अस्याः कृते अनुभवति दुःखानि प्राणनाथो यतो वंशीरवोऽपि न श्रूयते तत् त्वर्यताम् त्वर्यताम्।]

श्रीकृष्णः—(श्रुतिमभिनीय)

दक्षिणेन घनलतागुल्मप्रतानमिदानीं वामास्वर इव श्रूयते, यावदनुसरामि।

(इति परिक्रामति)

ललिता—(सहर्षम्) भट्टिदारिए अअं कुंजो। (भर्तृदारिके, अयं कुञ्जः।)

वृन्दा—णहि णहि; जइवि दाणीं दिसं ण अभिआणामि तहवि दढं भणामि ण दाव अअं कुंजो।

(नहि, नहि; यद्यपि इदानीं दिशं न अभिजानामि, तथापि दृढं भणामि न तावत् अयं कुञ्जः।)

ललिता—अंतिए कधं एव्वं दे पच्चओ ? (अन्तिके, कथं एवं ते प्रत्ययः ?)

वृन्दा—जादे जाणामि इध दुवे ज्जेव कुंजे संझाए दीविआहिं सज्जिदे। एसो हि णिप्पदीवो लदागुलमप्पदाणो इदो वामदो जो अम्हेहिं पेक्खिदो ?

(वत्से, यतो जानामि इह द्वावेव कुञ्जौ सन्ध्यायां दीपिकाभिः सज्जितौ। एष हि निष्प्रदीपो लतागुल्मप्रतानः इतो वामतो योऽस्माभिः प्रेक्षितः।)

श्रीकृष्णः—(निरूप्य सहर्षम्) अहो ! नास्माकं भ्रान्तिः इन्द्रजालं वा, दिङ्मूढ़ा खलु ससखीजना मे प्रियतमा चिरमिहैव भ्राम्यतीति मन्ये। विचिन्त्य—

व्यासंगमार्गभेदादिदोषात् कृतधियामपि।
दिने भवति दिग्भ्रान्तिर्देशेऽपि बहुशो गते॥ ३॥

किमुत अनतिक्रान्तपूर्वे भूभागे निशीथे गोपिकानाम्। तदहमलक्षित एवैताभिः उपस्थास्ये।

(इति पुनः परिक्रम्यावलोक्य)

अहो वनोद्देशपरिप्लाविनी रजत नदीपूरायमाणा कौमुदी ! इतः पूर्वमियं हि—

उद्वेगमेघपटलावृतचक्षुषो मे
नैवं स्मरेषुविधुरस्य मुदे दिदीपे।
अस्मिन् क्षणे तु सुदिनभ्रममर्पयन्ती
किं प्रेयसीतनुरुचोज्ज्वलिता चकास्ति॥ ४॥

तदस्मिन् शाखाच्छायान्धकारे तिष्ठन्नवसरं प्रतिपालयामि।

(इति तिष्ठति)

श्रीराधा—(सविषादम्) ण दीसदि कुंजो ण सुणीअदि वंसीरवो ता आणामि उम्मूला अह्माणं आसालदा।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(न दृश्यते कुञ्जः, न श्रूयते वंशीरवः तत् जानामि उन्मूला अस्माकं आशालता ।)

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्) अहो, विषादसागरमग्नैव प्रेयसी दृश्यते, तत् किमुपसर्पामि ? (इत्येकपदेनाग्रमुपसर्पन्)

हृदय ! अलमावेगेन, क्षमस्व क्षणम् । (निवृत्य)

खेदोक्तिरेषा प्रेयस्याः पीडयन्त्यपि मे श्रुतिम् ।
अन्तः पुलकमाधत्ते माने पादाहतिर्यथा ॥ ५ ॥

तदेतस्याः सद्यः समुद्धरणहेतुं वंशीं परित्यज्य नितरामपराद्धोऽस्मि ।

वृन्दा—भट्टिदारिए विबहलहुलंहणेण कादरासि क्खणं इध वीसम, जाव आहिंडिअ अहं कुंजमंडवं सामसुंदरं अ पेक्खामि ।

(भर्तृदारिके, विपथलघुलङ्घनेन कातरासि क्षणमिह विश्राम्य यावदाहिण्ड्य अहं कुञ्जमण्डपं श्यामसुन्दरं च पश्यामि ।)

श्रीराधा—(सनिश्वासम्) हला सरेण दे आणामि तुमं वि णिरासा जादा । जं होदु तुमं उज्झिअ ण चिट्ठिस्सम् ता देहि मे हत्थावलंवं तुए सह अहं वि गमिस्सम् ।

(सखि, स्वरेण ते जानामि त्वमपि निराशा जाता । यद् भवतु त्वामुज्झित्वा न स्थास्यामि तद् देहि मे हस्तावलम्वं त्वया सह अहमपि गमिष्यामि ।)

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्) तदयमवसरः । (इत्युपसृत्य) प्रिये !

किं ते न दातुमलमस्मि करावलम्वं
वृन्दां यदाश्रयसि मय्यवतिष्ठमाने ।
फुल्लच्छिरीषकुसुमोपमकोमलाङ्गि !
तोत्राङ्कितान् मम करादथवा बिभेषि ॥ ६ ॥

श्रीराधा—(सहर्षोत्कम्पम्) अम्ह अज्ज उत्तो ! (अहो आर्यपुत्रः (इत्यर्द्धोक्ते मूर्च्छति)

वृन्दा—(पतन्तीं तामालम्ब्य शनैरङ्के शाययित्वा सखेदम्) अम्हो किंण्णेदम् ? भट्टिदारिए समस्सस । (अहो किन्नु एतत ! भर्तृदारिके समाश्वसिहि) (सर्वाः सख्यः परिचरन्ति)

श्रीकृष्णः—(सावेगम् आसन्नतरीभूय) सखि वृन्दे !

किं श्रान्त्या गुरुभिः कदर्थिततया दुःखातिरेकेणवा,
किं वा दुर्जनसाध्वसेन विधुरा किं सौकुमार्य्येण वा ।
दुःसञ्चारवनस्थलीविलमिलद्व्यालेन दष्टाथवा,
निष्पन्दश्लथवन्धनाङ्गविकला सद्यः कथं मे प्रिया ॥ ७ ॥

वृन्दा—सामसुन्दर तुम्ह अदक्किददंसनसुहातिरेकेण सुउमारी भट्टिदारिआ मोहं गदत्ति तक्केमि । (श्यामसुन्दर ! तव अतर्कितदर्शनसुखातिरेकेण सुकुमारी भर्तृदारिका मोहं गतेति तर्कये)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीकृष्णः—(सविषादम्) सखि किमिदं ब्रवीषि किं न स्मरसि बहुशोऽतर्कितदर्शनं मे लब्धमनया प्रमोदपुलकपूर्णया ।

वृन्दा—साम सुन्दर,—

एक्क विहं जइवि सुहं तइवि विभिज्जइ दसाविसेसादो ।
रित्तं जुत्तं अमिदं एव्वं पानं अ भोअनं होदि ॥ ८ ॥

अज्ज तुह दंसणेणं जं से अमिदं सुहं तस्स वेअं धारइदुं असक्कं खु भट्टिदारिआए हिअअं ।

[श्याम सुन्दर !—एकविधं यद्यपि सुखं तथापि विभिद्यते दशाविशेषेण ।
रिक्तं युक्तं अमितं एवं पानञ्च भोजनं भवति ॥]

अद्य तव दर्शनेन यदस्या अमितं सुखं तस्य वेगं धारयितुं अशक्तं खलु भर्तृदारिकाया हृदयम् ।]

श्रीकृष्णः—अद्य दशा वैशिष्ट्यं तु न सम्प्रधारयामि ।

वृन्दा—साम सुन्दर, अज्ज अम्हाणं दे दंसणं णरए पडंताणं सग्गगमणं लद्धमिच्चुदण्डाणं रज्जलाहो णिच्चिदविसपाणाणं अमिअ सेवणंअ ।

(श्यामसुन्दर, अद्य अस्माकं ते दर्शनं नरके पततां स्वर्गगमनं लब्धमृत्युदण्डानां राज्यलाभः निश्चितविषपानानां अमृतसेवनञ्च)

श्रीकृष्णः—(श्रीराधामुखबद्धदृष्टिः) यद्येवं तदुपलब्धये सत्यपि मे महत्यौत्सुक्ये सम्प्रति तिष्ठतु कथान्तरं यद्यापि नोच्छ्वसिति मे प्रियतमा ।

ललिता—(श्रीराधाया मुखनयने जलं सिञ्चति) हद्धी हद्धी, साअरं उत्तरिअ रअणदीबुच्छंगे मग्गो अम्हाणं पोदो । (इति रोदिति)

(हा धिक् हा धिक्, सागरमुत्तीर्य रत्नद्वीपोत्संगे मग्नोऽस्माकम् पोतः)

वृन्दा—जादे अलं परिदेविदेण पच्चक्खे सामसुंदरे को अम्हाणं उब्बेओ । पेक्ख आसण्णचेदणा भट्टिदारिआ ।

(वत्से, अलं परिदेवितेन, प्रत्यक्षे श्यामसुन्दरे कोऽस्माकम् उद्वेगः, पश्य आसन्नचेतना भर्तृदारिका ।)

श्रीकृष्णः—(निर्वर्ण्य सहर्षम्) सम्यगुपलक्षितं भवत्या—

चलति निविडकृष्णं पक्ष्मवक्राग्रमेतत्
किसलयकमनीयः कम्पते किञ्चिदोष्ठः ।
स्फुरितमृदुलनासा दीर्घनिश्वासमेषा
त्यजति नलिननेत्रा नेत्रयो मुंद्रणञ्च ॥ ९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीराधा—(चक्षुरुन्मील्य) कहिं मे अज्जउत्तो । (कुत्र मे आर्यपुत्रः)

श्रीकृष्णः—प्रिये !

एषोऽस्मि ते कमलिनि प्रसभोपजात—
मूर्च्छानिपीडनविलोकनजातखेदात् ।
त्वन्मुग्धकायलतिकाहितसाश्रुदृष्टिः
सुस्थोऽधुना तव वचोऽमृतबिन्दुपानात् ॥१०॥

श्रीराधा—(सहर्षम्) सच्चं तुमं सि (इत्युत्थातुमिच्छति) [सत्यं त्वमसि]

श्रीकृष्णः—प्रिये, अलमिदानीमायासेन, क्षणं विश्राम्य । यतः—

संत्यज्यमानमूर्च्छापि वैकल्यं प्रतिपद्यसे ।
मुच्यमाना तमोग्रासाद् यथा चान्द्रमसी तनुः ॥ ११ ॥

श्रीराधा—अज्जउत्त—[आर्यपुत्र]

वृन्दा—भट्टिदारिए [इति संकेतं ग्राहयति] (भर्तृदारिके)

श्रीराधा—(स्वगतम्) अज्जउत्त त्ति भाषणं विंदाए सदसो पडिसिद्धम् । तदवि मुहादो एदं ज्जेव पदं झत्ति णीसरइ ता होदु हिदआरिणीए ताए वअणं पालइस्सम् जइ पुणो वि णविसुमरिदं भवे । (प्रकाशम्) पाणणाह ण क्खु अहं विअला लहुं जेव कुंज मंडवं एमि ।

(आर्यपुत्र इति भाषणं वृन्दया शतशः प्रतिषिद्धम् । तदपि मुखात् इदमेव पदं झटिति निःसरति; तद्भवतु हितकारिण्यास्तस्याः वचनं पालयिष्यामि यदि पुनरपि न विस्मृतं भवेत् । प्राणनाथ, न खलु अहं विकला लघु एव कुञ्जमण्डपं एमि)

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्) अहो मधुरं सम्बोधनम् । वृन्दा खलु वृन्दावनलीलायाः प्रधानं सहायः । (प्रकाशम्) यदि नाम त्वं मुक्तवैकल्यासि, तथापि—

क्लान्तं दुरध्वगमनेन तवाङ्घ्रियुग्मं
मातङ्गकर्कशकराहतपंकजाभम् ।
संवाहयन् मृदुकराग्रविवर्तनेन
स्वीयाधिकारसदृशाचरणोद्यतोऽस्मि ॥ १२ ॥

तदुद्यमपूरणनुज्ञाप्रसादेन कृतार्थीक्रियतामयं सेवकजनः ।

श्रीराधा—माक्खु, माक्खु एदम् । (मा खलु मा खलु एतत्)

(इति पादौ संकोचयति)

श्रीकृष्णः—सखि वृन्दे कल्याणीयं रजनी । तथाहि—

प्रतिकूलमाचरन्त्या कृतमनुकूलं ससम्भ्रमभ्रान्त्या ।
संकुचितं खलु चरणं मम करलभ्यं विनायासात् ॥ १३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(इति पादं करेण परामृशन्)
अहो—
चरणयुगलमार्द्रम्—
(विलोक्य सचकितम्)
—हा स्रवद्रक्तधारम् !!

श्रीराधा—(सत्वरमुपविश्य) णहि णहि अलत्तअधारा भवे। [नहि नहि, अलक्तकधारा भवेत्]

श्रीकृष्णः—(तलं परामृश्य विलोक्य च)

निशितकुशशिखाभिर्विद्धमेतत् तलञ्च ।
(गात्रं परामृश्य—विलोक्य च)
चितमपि मृदु गात्रं कण्टकाग्रैर्विलग्नैः
धिगुपलहृदयं मे दीर्यते यन्न सद्यः ॥ १४ ॥

श्रीराधा—(स्वगतम्) किं पुलआइं मे कण्टआइं कधेदि पाणणाहो। (प्रकाशम्)। पाणणाह अवि णाम सच्चं एदम्। [किं पुलकानि मे कण्टकानि कथयति प्राणनाथः। प्राणनाथ, अपि नाम सत्यमेतत्]

श्रीकृष्णः—मदेकविन्यस्तहृदये कृतं प्रश्नेन—

अलिमलिनमदङ्गे लोचनं लीनमेतत्
क्षणमपि निजदेहे सावधाना निधेहि ॥
ध्रुवमनुभवितासि प्रेमपीयूषसेको-
चित-कनकलतायां शोकशूकोपघातम् ॥ १५ ॥

श्रीराधा—(विलोक्य) अत्थि किंपि, ता जइ ममबि एब्बं, तदो जाणामि सहीणं अहिआइं क्खदाइं। [अस्ति किमपि, तद् यदि ममापि एवं, ततो जानामि सखीनाम् अधिकानि क्षतानि]

वृन्दा—(विलोक्य) हद्धी हद्धी संकाउलचित्तदाए अह्मेहिं एदं ण पेक्खिदं, भट्टिदारिए दाणीं पेक्खामि सुउमारत्तणेण अग्गदो लहुगमणेण अ विसुमरिद-कञ्चुलिअग्गहणाए तुहज्जेव क्खदाइं अहिदाइं। ललिदे भिंगारसलिलेण धावेहि रत्तधारं, देहि मम करंडअं अ जाव कण्टआइं उद्धरिअ ओसधं अप्पेमि।

[हा धिक्, हा धिक् शंकाकुलचित्ततया अस्माभिः एतन्न प्रेक्षितम्, भर्तृदारिके इदानीं प्रेक्षे सुकुमारत्वेन अग्रतो लघुगमनेन च विस्मृतकञ्चुलिकाग्रहणायाः तवैवं क्षतानि अधिकानि। ललिते ! भृंगारसलिलेन धावय रक्तधारां, देहि मम करण्डकञ्च यावत् कण्टकानि उद्धृत्य औषधम् अर्पयामि।]

ललिता—(यथानिर्दिष्टमाचरन्ती) एदं करंडअं (इत्यर्पयति) [एतत् करण्डकम्]।

वृन्दा—(करण्डकात् सूचीमौषधचूर्णञ्च निःसार्य्य श्रीराधामुपचरितुं प्रवृत्ता)।

श्रीकृष्णः—सखि वृन्दे, न केवलं भवती मदनशरसम्पातजनितहृदयक्षतविरो-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पणपटीयसी, कायचिकित्सायामपि दक्षिणा भवति, करण्डकञ्चेदं भैषज्यमन्दिर-मेव मन्ये ।

वृन्दा—सामसुंदर ! अणुइदं भणासि, पेक्ख, (श्रीराधिकामङ्गुल्या निर्दिश्य)
हिअअं तुह क्खु एदं मअणसरेहिं क्खदं ण अएणेहिं ।
एसा ताह चिइच्छा, करंडअं पेममूलं अ ।
[श्यामसुन्दर, अनुचितं भणसि, पश्य,
हृदयं तव खल्वेतत् मदनशरैः क्षतं नान्यैः ।
एषा तस्य चिकित्सा, करण्डकं प्रेममूलञ्च]

श्रीराधा—(स्वगतम्) कुंजमंडबगमणं विणा विंदाए ण क्खु एदं बअणं जुज्जइ [कुञ्जमण्डपगमनं विना वृन्दाया न खलु एतद्वचनं युज्यते] ।

श्रीकृष्णः—सखि वृन्दे, किमेतावदेव तत्रौषधम् ?

वृन्दा—अअं उपसग्गनिवट्टणो वाओ (अयं उपसर्गनिवर्त्तनोपायः)

श्रीकृष्णः—तल्लब्धाश्वासोऽस्मि, प्रियतमाया उपचाराविरोधेन ब्रूहि तां सूचितपूर्वां विपत्तिं या हि मृत्युदण्डेनोपमिता, यया च दुरध्वाश्रयो भवतीनाम् ।

वृन्दा—ता सुणु, इध पुप्फदोलुच्छवोत्ति कुदोवि लद्धप्पउट्टिआए कुडिलाए कोविदेण अज्जराआणेण सिणिद्धेण वि णिरुद्धा भट्टिदारिआ । [तत् शृणु, इह पुष्पदोलोत्सव इति कुतोऽपि लब्धप्रवृत्तिकया कुटिलया कोपितेन आर्यरायाणेन स्निग्धेनापि निरुद्धा भर्तृदारिका] ।

श्रीकृष्णः—किं निगड़ेन बद्धा ?

वृन्दा— ण हि ण हि, रुद्धदुआरए घरए णिक्खित्ता [न हि न हि, रुद्धद्वारे गृहे निक्षिप्ता] ।

श्रीकृष्णः—हा, हृदयेनानुभवामि प्रियायास्तदानीन्तनीमवस्थाम्—

काहं प्रियप्रणयनिर्भरबाहुबन्ध-
संश्लिष्टमण्डलपयोधरभारहर्षम् ॥
लप्स्येऽद्य हा ! क च गृहोदरशून्यलीना
नैराश्यनिश्वसितवाष्पकुलाकुलोऽस्मि ॥ १६ ॥

श्रीराधा—(स्वगतम्) सच्चं जाणिदं मे हिअअं तहिं ट्ठिदेण पाणणाहेण [सत्यं ज्ञातं मे हृदयं तत्र स्थितेन प्राणनाथेन] ।

श्रीकृष्णः—ततस्ततः ।

वृन्दा—तदो गदे पढमपहरे अच्चाहिदसंकिणा अअणिदबहिणीबअणेण तेण ज्जेब मुक्का [ततो गते प्रथमप्रहरे अत्याहितशङ्किना अगणितभगिनीवचनेन तेनैव मुक्ता] ।

श्रीकृष्णः—(सहर्षम्) ।

वज्रं सृजति यो मेघः स एवाम्भः समुत्सृजन् ॥
जीवान् जीवयति प्रायः स्नेहार्द्रस्येदृशी स्थितिः ॥ १७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वृन्दा—सुणादु कधासेसं [श्रृणोतु कथाशेषम्] ।

श्रीकृष्णः—कथय कथय ।

वृन्दा—तदो बहिणीए कुडिलाए सामरिसं भादुणो भणिदं, अह्माणं वअणे जइ ण दे पच्चओ, ता एहि कुंजवणस्स एक्कपदिअं, तहिं चिट्ठंतो बहूए अहिसारं अप्पणणअणेण पेक्खिस्ससि, जुत्तं एदं सुनिअपड़िवण्णं अज्जराआणेण ताणं एदं रहस्समंतणं णिहुदं मए सुणिदं पेक्खिदं अ एक्कपदीगमणं । [ततो भगिन्या कुटिलया सामर्षं भ्रात्रे भणितम्, अस्माकं वचने यदि न ते प्रत्ययः, एहि निभृतं कुञ्जवनस्य एकपदिकां, तत्र तिष्ठन् वध्वा अभिसारम् आत्मनयनेन द्रक्ष्यसे, युक्तमेतत् श्रुत्वा प्रतिपन्नम् आर्यरायाणेन तयोरेतत् रहस्यमन्त्रणं निभृतं मया श्रुतं प्रेक्षितञ्च एकपदीगमनम्] ।

श्रीराधा—(सबाष्पम्) हला चिट्ठदु कधा, सुमरणं वि तस्स मम दुक्खं उप्पादेदि [सखि, तिष्ठतु कथा, स्मरणमपि तस्य मम दुःखमुत्पादयति] ।

श्रीकृष्णः— अनन्यमार्गो ह्ययं कुञ्जमण्डपसन्निवेशः तदकथितमपि शिष्टं ज्ञायत एव । (साकूतम्)

ससखीजनया मदाशया प्रियया मे विपथेऽर्पितं पदम् ॥
स्खलितं न, न कण्टकक्षतं गणितं वा न कृताहिवर्गभीः ॥ १८ ॥

श्रीराधा—(सावेगम्) पाणणाह मा एव्वं, अपरिइदवणभाएण आअदा अह्मेत्ति सच्चं, किं तु सो ण विबधो [प्राणनाथ, मैवं, अपरिचितवनभागेन आगता वयमिति सत्यं किन्तु न स विपथः] ।

श्रीकृष्णः—(सादरम्) प्रिये, कस्तर्हि विपथः ?

श्रीराधा—जेण गदाणं ण तुह दंसणं सो ज्जेव विवधो [येन गतानां न तव दर्शनं स एव विपथः] ।

श्रीकृष्णः—प्रिये ! जितोऽस्मि ।

वृन्दा—सामसुंदर, जइ तुमं जिदो भट्टिदारिआए, ता तदणुमदिए कुंजमंडवमग्गं दंसअंतो लहुं लहुं पुरदो होहि [श्यामसुन्दर यदि त्वं जितो भर्तृदारिकया तत् तदनुमत्या कुञ्जमण्डपमार्गं दर्शयन् लघु लघु पुरतो भव]

श्रीकृष्णः—(सहर्षम्) एवमस्तु, अधिकन्तु यद्यनुमन्यसे विविधक्लेशावसन्नां प्रियतमामुरसा कुञ्जमण्डपं नयन् विजितकृत्यं पूरयामि ।

वृन्दा—सअंगहरसिअ अअं अंजली, मरिसेहि अह्माणं तुह भट्टिदारिआवहणे परिवंधिआणं [स्वयंग्रहरसिक ! अयम् अञ्जलिः, मर्षयास्मान् तव भर्तृदारिकावहने प्रतिबन्धिकाः] ।

श्रीकृष्णः—(सविस्मयम्) वृन्दे ! प्रहेलिकामयमिव ते वचनं मे प्रतिभाति । कथय कथमेवं परुषासि ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

यस्याः प्रयत्नशतवातहृतान्तराय-
मेघान्धकारविमले विपिनाम्बरान्ते ॥
प्राप्तोऽहमैन्दवकलामिव पाणिनैनाम्
वृन्दैव सा त्वमसि सोऽस्मि च सा प्रिया च ॥ १९ ॥

श्रीराधा—(स्वगतम्) एदं सुणिअ किं भणइ सही विंदा [एतत् श्रुत्वा किं भणति सखी वृन्दा]

वृन्दा—सामसुंदर ! अअं पुप्फदोलुच्छत्रजण्णो इध तुमं देवदा भट्टिदारिआ पधाणं उवआरो अम्हे जण्णदीक्खिदाओ दीक्खिदेहिं दिण्णं उवआरं देवदाओ गेह्णंति, ण अदिण्णं, अज्ज अम्हेंहिं अअं उवआरो ण दे दिण्णं अदोज्जेव परिवंधो करिअदि ।

[श्यामसुन्दर ! अयं पुष्पदोलोत्सवयज्ञः, इह त्वं देवता, भर्तृदारिका प्रधानम् उपचारः, वयं यज्ञदीक्षिताः, दीक्षितैर्दत्तम् उपचारं देवता गृह्णन्ति, न अदत्तं, अद्य अस्माभिः अयं उपचारो न ते दत्तः, अत एव प्रतिबन्धः क्रियते]

श्रीराधा—(स्वगतम्) जाणाति विंदा उच्छवस्स गुणं वड्ढयिदुं [जानाति वृन्दा उत्सवस्य गुणं वर्द्धयितुम्]

श्रीकृष्णः—(सहास्यम्) सखि ! चिरदत्तोऽयमुपचारः, अद्य कथं निर्माल्यरूपः पुनस्तस्यै देवतायै दीयते ।

वृन्दा—सामसुंदर, इध सुणु सत्तसंगदं मे वअणं [श्यामसुन्दर ! इह श्रृणु शास्त्रसंगतं मे वचनम्] (संस्कृतमाश्रित्य)—

गङ्गाजलं वा तुलसीदलं वा निर्माल्यतां नैव यथोपयाति ॥
तथैव नो राजसुता ततो वा गुणाधिका नित्यनवा विभाति ॥ २० ॥

श्रीकृष्णः—(सहास्यम्) तदलं विचारितेन, यद्येतेन भवतीनां तोषः, तथैवास्तु । तच्छनैरप्रमादमादाय मे प्रेयसीमागम्यताम् अहं पुरतो भवामि ।

श्रीराधा—पाणणाह ! सअं पारेमि गंतुं [प्राणनाथ ! स्वयं पारयामि गन्तुम्]

श्रीकृष्णः—प्रिये तन्मन्दं मन्दं मामनुसर सह सखीभिः । (इति अग्रे सरन्तं श्रीकृष्णमनुसरन्त्यः सर्वाः परिक्रामन्ति)

वृन्दा—भट्टिदारिए इध सिलासअलाइं, पदक्खेवभूमिं दे पेक्खंती गच्छामि तुमं वि सावधाणा एहि । [भर्तृदारिके इह शिलाशकलानि पदक्षेपभूमिं ते पश्यन्ती गच्छामि, त्वमपि सावधाना एहि] ।

श्रीकृष्णः—प्रिये प्राप्तोऽयं ससखस्य मे त्वय्युत्सुकस्य प्रतीक्षणभूभागः, पश्य इतो नाति दूरे—

कलिन्दगिरिनिष्यन्द-धाराधाराधरद्युतिः ॥
सविधे भाति ते स्निग्धा वेणीवावर्त्तहारिणी ॥ २१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीराधा—पाणणाह पेक्खिअदि तुह अंगकांतिच्छुरिदा इअं जमुणा [प्राणनाथ, दृश्यते तव अङ्गकान्तिच्छुरिता इयं यमुना] ।

वृन्दा—(पदान्तिके वंशीं विलोक्य स्वगतम्)—इअं वंसी सामसुंदरस्स, ता गेह्लामि एदं, जाव ण अण्णेसिअदि दाव गुत्तं रक्खिस्सं (इति आदाय वस्त्राभ्यन्तरे रक्षति) [इयं वंशी श्यामसुन्दरस्य तद् गृह्णामि एनाम्, यावन्न अन्विष्यते तावद् गुप्तं रक्षिष्यामि] ।

श्रीराधा—हला विंदे ! तुह पदे सिलासअलं प्फुरिदं ? [सखि ! वृन्दे तव पदे शिलाशकलं स्फुटितम् ?]

वृन्दा—णहि णहि बाहअं किंपि ओसारिदं [नहि नहि बाधकं किमपि अवसारितम्)

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्) अये गोपितो मे वेणुर्वृन्दया, तदेवं (प्रकाशम्) सखि ललिते अद्य पुष्पदोलोत्सवदिवसे श्रावयामि वोऽपरं नवोत्सववृत्तान्तम् ।

ललिता—सामसुंदर ! को णओच्छववुत्तंतो [श्यामसुन्दर ! को नवोत्सववृत्तान्तः]

श्रीराधा—पाणणाह इमिणा दे वअणेण उच्छुअ ह्मि (प्राणनाथ ! अनेन ते वचनेन उत्सुकाऽस्मि)

श्रीकृष्णः—श्रूयताम्—

राधानाम सदा गायन् वहुरन्ध्रोऽपि मे प्रियः ॥
दीर्घाङ्गो मोहयन् गोपीर्वृन्दापाणिग्रहे स्थिरः ॥ २२ ॥

(श्रीराधिकाललिते सविस्मयं वृन्दामुखमीक्षेते)

वृन्दा—(वस्त्राभ्यन्तराद् वंशीं वहिष्कृत्य) हला पेक्ख मे पाणिग्गहत्थिरं पियं रासमंडलखेलणे गोपिआमंडलिव्व—

सामेण राअपुण्णं अणिसं किदचुंबणा खु जा पुव्वं
भूपडिदा विअला सा क्खित्ता पच्चा मए ऊढा । [सखि ! पश्य मे पाणिग्रहणस्थिरां प्रियां रासमण्डलखेलने गोपिकामण्डलीव—

श्यामेन रागपूर्णम् अनिशं कृतचुम्बना खलु या पूर्वम्,
भूपतिता विकला सा क्षिप्ता पश्चान्मया ऊढा]

श्रीराधा—(सस्मितम्) ता णवुच्छववुत्तंतो त्ति सुठ्ठु भणिदं पाणणाहेण । [तत् नवोत्सववृत्तान्त इति सुष्ठु भणितं प्राणनाथेन]

वृन्दा—(सस्मितम्) भट्टिदारिए णाअरगुणदंसिणिए तुए बि सुठ्ठु भणिदं, अहं दु पियं दे णिवेदेमि कुंजमंडवदुआरं आअदाओ अह्मेत्ति । [भर्तृदारिके नागरगुणदर्शिन्या त्वयाऽपि सुष्ठु भणितम्, अहं तु प्रियं ते निवेदयामि, कुञ्जमण्डपद्वारमागता वयम् इति]

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीराधा—अह्मो (इति सविस्मयं सस्पृहं च अवलोकयति) [अहो] (सख्यः करतालीं दत्वा सहर्षम्) दिट्ठिआ बड्ढह्म [दिष्ट्या बर्धामहे] ।

श्रीकृष्णः—वृन्दायाः सरसवचनावलीमुग्धतया मयाऽपि नोत्प्रेक्षितमिदम् ।

वृन्दा—अलं विलंबिदेण पविसदु जुअलं अब्भंतरं पुरीअदु अह्माणं मणोरहो । [अलं विलम्बितेन प्रविशतु युगलमभ्यन्तरम् , पूर्यतामस्माकं मनोरथः] ।

(सर्वाः श्रीकृष्णं राधां च अनुसरन्त्यः कुञ्जमण्डपप्रवेशं नाटयन्ति) ।

वृन्दा—जादे ललिदे ! वहिनि विसाहे ! सब्वाओ सहिओ ! एध जण्णं संपादेह्म सज्जेध उवआरं जाव जण्णेस्सरस्स चरणं धाविअ जएणट्टाणं णेमि । [वत्से ललिते ! भगिनि विशाखे ! सर्वाः सख्यः ! एत यज्ञं सम्पादयामः, सज्जयत उपचारं यावत् यज्ञेश्वरस्य चरणं धावित्वा यज्ञस्थानं नयामि] ।

(इति सर्वा उल्लुध्वनिं कृत्वा श्रीराधिकां पुष्पाभरणेन सज्जयन्ति)

वृन्दा—(भृङ्गारं करे गृहीत्वा) सामसुंदर ! (इत्यर्द्धोक्ते जिह्वां ईषद् दष्ट्वा) जएणेस्सर ! देहि चरणं जाव धावेमि । [श्यामसुन्दर—यज्ञेश्वर देहि चरणं यावद् धावयामि] ।

श्रीकृष्णः—किशोरोऽहं प्रौढा त्वमसि सखि वृन्दे ननु कथम्
अकल्याणीं वाणीं वदसि मम पादग्रहपराम् ॥

वृन्दा—(अपवार्य संस्कृतमाश्रित्य)—
प्रभो त्वत्सेवायाः फलमधिगतं सम्प्रति मया
यतस्त्वां जानामि द्रुहिणशिवसम्पूजितपदम् ॥ २३ ॥

(इति स्वयमेव बलादिव श्रीकृष्णचरणमादाय प्रक्षालयति)

श्रीकृष्णः—(सस्मितम्) तवानेन बलात्कारेण नाहं प्रत्यवैमीतीह वनदेवता साक्षिणी ।

वृन्दा—तुमं ज्जेव सव्व देवदाणं देवदासि अलं संकाए एहि अहिचिट्ठ एदं जण्णट्ठाणं (इति कुसुमशयनीयं दर्शयति) [त्वमेव सर्वदेवतानां देवतासि अलं-शङ्कया, एहि अधितिष्ठ, एतत् यज्ञस्थानम्] ।

श्रीकृष्णः—सखि ! किमहमेक एवेदं अधितिष्ठामि ?

वृन्दा—(सस्मितम्) तुमं एक्को ज्जेव सदा चिट्ठसि अज्ज कधं भाआसि ता अधिचिट्ठ, (इत्युपवेशयति) [त्वमेक एव सदा तिष्ठसि, अद्य कथं बिभेषि ? तद् अधितिष्ठ] ।

ललिता—अन्तिए एस सज्जो उवआरो (इति पुष्पाभरणालङ्कृतां राधामुपस्थापयति) । [अन्तिके, एष सज्ज उपचारः ।]

वृन्दा—सहिओ करिअदु उल्लुसद्दो वादिअदु संखो, (श्रीराधां करे धृत्वा

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

श्रीकृष्णं प्रति) जण्णेस्सर अअं दे पढमो उवआरो, (इति—राधिकाम् राधिकावामकरं श्रीकृष्णहस्ते अर्पयति । वस्त्राभ्यन्तरात् वंशीं बहिष्कृत्य) दुदिओ इअं वराइआ वंशी [वामकरे वंशीं समर्पयति सख्यः क्रियताम्—उलूलुशब्दः, वाद्यताम् शंखः, यज्ञेश्वर ! अयं ते प्रथम उपचारः । द्वितीय इयं वराकिका वंशी) ।

श्रीकृष्णः (सहर्षम्) द्वयमपि इदं युगपत् समन्त्रकं प्रतिगृह्णामि । तथाहि—

विनोदिनि त्वां पिकजित्वरस्वरे
करे दधानस्य यदस्ति मे सुखम् ॥
ब्रुवे कथं तद् वचसामगोचरम्
रदच्छदे योजयतश्च का कथा ॥ २४ ॥

श्रीराधा—(सस्मितम्) अज्जउत्त (सशङ्कं वृन्दां दृष्ट्वा) पाणणाह इमिणा वअणेण अएदणस्स चेदणत्तणं चेदणस्स अ अएदणत्तणं संवादेसि [आर्यपुत्र, प्राणनाथ, अनेन वचनेन अचेतनस्य चेतनत्वं चेतनस्य च अचेतनत्वं सम्पादयसि]।

वृन्दा—जण्णेस्सर ! पुण्णं कुणुहि जण्णं, माहवीमेलणं अणुचिठ्ठ जेण अह्मे किदत्थाओ होम्म । भट्टिदारिआवि जधाकामं संबोधेदु । [यज्ञेश्वर ! पूर्णं कुरु यज्ञं, माधवीमेलनम् अनुतिष्ठ, येन वयं कृतार्था भवेम, भर्तृदारिकापि यथा कामं सम्बोधयतु]।

श्रीकृष्णः—सखि वृन्दे ! अभिनवोऽयमुत्सवप्रकारः,

गृहीतपूर्वोऽपि नवत्वमद्य, प्रयाति कान्ताकरपल्लवोऽयम् ।
आसंसृतेरभ्युदितोऽपि चन्द्रो दर्शात्यये नूतनतामुपैति ॥ २५ ॥

श्रीराधा—(स्वगतम्) अह्मो अज्ज मे पढमसंग विअ भावसवलत्तणं होदि । [अहो अद्य मे प्रथमसङ्गे इव भावसवलत्वं भवति]।

वृन्दा—(सानन्दनृत्यमिव) सहिओ तुवरद निसीधकुसुमचयणादिअं दोलुच्छवसंविहाणसेसं संवादेदुं । [सख्यः त्वरध्वं निशीथकुसुमचयनादिकं दोलोत्सवसंविधानशेषं सम्पादयितुम्]।

सख्यः—तह (इति निष्क्रान्ताः)। [तथा]

वृन्दा—रसमअ ! इमस्सिण् समए णीरवाभूषणा दे वंसी (रसमय अस्मिन् समये नीरवभूषणा ते वंशी)

श्रीकृष्णः—सखि स्वयमर्पितोत्सवानन्दस्य प्रियतमापहृतमनसो मे स्खलितमिदं स्वयमेव प्रदर्शयन्त्या भवत्या महदुपकृतं तद् यावत् प्रसाधयामि । (इति वंश्या गायति)

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कथय मुरलि ! राधानाम कामप्रपूरं,
विपिनमपि च दूरं पूरय ध्वानतानैः ॥
अमृतकरकरौघैः स्नातमप्येतदद्धा,
त्वदुदयदमृतान्ते गाहतां प्रेमसिन्धौ ॥ २६ ॥

ललिता—(प्रविश्य) स्सरमाहुरिमुद्धाओ चिरं ठ्ठिदाओ अह्मे अदिपड़दि उण रत्ती सव्वाओ सहिओ विविहमंगलहत्थाओ परिपालअंति जुअलं ता लहु लहु दोलमंडवं एदु [स्वरमाधुरीमुग्धाश्चिरं स्थिता वयम्, अतिपतति पुना-रात्रिः, सर्वाः सख्यो विविधमंगलहस्ताः प्रतिपालयन्ति युगलम्, तत् लघु लघु दोलमण्डपम् एतु]

श्रीकृष्णः—सखि, इदमपि मे प्रियतरम् (इति उत्थाय करेण श्रीराधाकर-मादाय प्रचलन् गतिभङ्गं नाटयन्) सखि वृन्दे क्रियताम्, आवयोः गमन-साहायकम् यतः—

उत्कम्पते प्रथममेलनवत् प्रिया मे
स्तब्धा पदात्पदमपि क्षमते न गन्तुम् ॥
स्वेदामृतेन करपल्लवनिःसृतेन
संसिञ्चती मम करं करणं रुणद्धि ॥ २७ ॥

वृन्दा—(सस्मितम्) ता अह्मे एक्केक्कं धारेह्म । [तद् वयं एकैकं धारयामः]

(नेपथ्ये मंगलध्वनिः, गीतञ्च)

मदनशरासन-शरनिकराकर-सुरभि-कुसुम-वनसायम् ।
पूर्ण-सुधाकर-कर-सरणि-स्फुरदम्बर-सम्भृतधारम् ,
सविध-सरोवर-वारि-विराजित-कुमुदमुदञ्चित-हासम् ,
मृदुमलयानिल-चुम्बित-कम्पित-पल्लव वल्लि-विलासम् ।
दीपशतोज्ज्वल माकुल-मलयज-परिमल-मिलदलिपुञ्जम् ।
राधामाधव-रूप-युगलमुपयातु मनोहरकुञ्जम् ।
भक्तहृदयमिव निर्मल-कोमलमिह ! नवदोलनतल्पम् ,
भजतु च सदयं पश्यतु तदयं मुग्धजनः सविकल्पम् ॥

श्रीकृष्णः—अहो सख्यः - मङ्गलध्वनिभिः, विमानस्था देवबालाश्च गीतेन अस्मान् आमन्त्रयन्ते । ततः दोलोत्सवमण्डपं साधयामः, (इति वृन्दाललितयोः दत्तावलम्बं श्रीराधायुगलं सर्वश्च सखीजनो निष्क्रान्तः) ।

❀ इति द्वितीयोऽङ्कः ❀



CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनकृतेन महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "श्रीअवधेशप्रसादद्विवेदी कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरलसरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णोलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पंडितराज मारवाड़ केसरी श्रीस्नेहिरामजी शास्त्री (चिड़ावा जयपुर) स्मारक

श्रीराजस्थान संस्कृत कालेज ग्रन्थमाला (काशी) का ३० वां रत्न

छप रहा है! केवल प्रचारार्थ !! तेजी से छप रहा है !!!

पातञ्जल महाभाष्य (सम्पूर्ण)

कैयट-विवरण (प्रदीप-उद्योत) सहित सिर्फ ६) में !!!

नवीन प्रणाली द्वारा परिष्कृत अत्यन्त शुद्ध राजसंस्करण

इधर १०० वर्ष में महाभाष्य का ऐसा शुद्ध संस्करण निकला ही नहीं। और विवरण' तो सम्पूर्ण आठ अध्याय तक आज तक कहीं छपा ही नहीं था। और भी विशेषता—वार्त्तिक और भाष्य परस्पर मिल गए थे, और वार्त्तिकों का अलग करना प्रायः असंभव था। इस संस्करण में बड़े श्रम से वार्त्तिकों को भाष्य से अलग किया जा रहा है। एवं बहुत से लुप्त वार्त्तिकों का उद्धार भी किया जा रहा है। मध्यमा परीक्षा तक की योग्यतावाला छात्र भी अब महाभाष्य को सरलता से लगा सकेगा—यह इस संस्करण की सबसे बड़ी विशेषता है।

यह महाभाष्य चार या पांच खण्डों में निकलेगा। १२ मास में सम्पूर्ण छप जायगा। अभी से ग्राहक श्रेणी में नाम लिखाने वालों का यह सिर्फ ६) रुपयों में ही मिलेगा। छप जाने पर तो इसका १५) मूल्य हो जायगा। अतः अभी से ग्राहक बनिए। अग्रिम ग्राहक बनने वालों को चाहिये कि शीघ्र मनीआर्डर से ४) भेज दें। बाकी २) छपने पर लिया जायेगा। आजकल ५०) में भी महाभाष्य नहीं मिलता है, अतः महाभाष्य प्रेमियों के लिए यह स्वर्ण-सुयोग है। चूकिये मत आज ही ग्राहक बनिये।

निवेदक—मैनेजर—'श्री राजस्थान संस्कृतकालेज ग्रन्थमाला'

धर्मकूप मीरघाट, बनारस।

ज्योतिषविज्ञानम्।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति र्वर्णिताऽस्ति। ग्राहकैराशुरूप्याष्टमांशः प्रेषणीयः। कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम्।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला।

Printed by Pt. Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City.
Published by Pt. A. P. Sharma, Bharatdharmamahamandal, Benares.

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.